

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

«Κράτος έκτακτης ανάγκης και κυριαρχία»

Η έννοια της κυριαρχίας, υπό συνθήκες εξαίρεσης

Δήμητρα Σταυρομήτρου

AM: 1114M012

Διπλωματική εργασία

Τριμελής επιτροπή:
Γρηγόρης Ανανιάδης
Παντελής Μπασάκος
Γιώργος Φαράκλας

Αθήνα, Δεκέμβριος 2016

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	4
A. Η έννοια της προνομίας, όπως την εισήγαγε ο John Locke	
1.Ορισμός και πεδία εφαρμογής της προνομίας.....	11
2.Το δημόσιο συμφέρον : ο καθοριστικός παράγοντας για το πώς πρέπει να ασκείται η προνομία.....	16
3.Ο καλός και ο κακός ηγεμόνας.....	20
4.Οι πολλαπλές αναγνώσεις του χαρακτήρα της έννοιας της προνομίας.....	21
5.Ο λαός είναι ο τελικός κριτής.....	24
6. Η προνομία, ως γέννημα της εποχής της.....	26
B. Η έννοια της κυριαρχίας στο έργο του Carl Schmitt	
1. Η αγωνία για την υπεράσπιση του κυριάρχου.....	29
2. Κυρίαρχος είναι όποιος αποφασίζει για την κατάσταση έκτακτης ανάγκης.....	32
3. Η «υπαρξιακή» απόφαση.....	35
4. Φίλος – Εχθρός.....	38
5. Ο εσωτερικό εχθρός και η εξασφάλιση της ομογενοποίησης.....	42
6. Η έννοια της κυριαρχίας, ως μορφή απάντησης στο φιλελευθερισμό και τον κομμουνισμό.....	44
7. Γιατί τελικά το έργο του Carl Schmitt είναι τόσο σημαντικό, ή πως πρέπει να τον διαβάζουμε.....	48
Γ. Συνοψίζοντας το έργο του John Locke και του Carl Schmitt και θέτοντας νέα ερωτήματα για την έννοια της κυριαρχίας, υπό συνθήκες εξαίρεσης	
1. John Locke και Carl Schmitt.....	52
2. Γενικευμένη εξαίρεση.....	55

3. Αντί επιλόγου.....	59
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ.....	63

Εισαγωγή

Η παρούσα διπλωματική εργασία συνιστά μία διαλεκτική τοποθέτηση πάνω στην έννοια της κυριαρχίας, υπό συνθήκες εξαίρεσης. Σε κοινωνικοπολιτικά συστήματα, όπως το ελληνικό στις μέρες μας, θεωρώ πως έχει πολύ μεγάλη σημασία η θεωρητική προσέγγιση εννοιών όπως αυτή, ειδικά υπό τις παρούσες συνθήκες που συνεχώς γινόμαστε δέκτες τοποθετήσεων και διαπιστώσεων περί έκτακτης ανάγκης, εξαίρεσης και εν γένει φυγής από την κανονικότητα και εισαγωγής των κοινωνιών σε ένα μοντέλο σύγχρονου ολοκληρωτισμού. Όπως λέει και μία κινέζικη παροιμία «σου εύχομαι να έχεις την τύχη να ζήσεις σε πολύ ενδιαφέροντες καιρούς». Σίγουρα ζούμε σε ενδιαφέροντες καιρούς, καιρούς που σίγουρα μας προφέρουν τροφή για σκέψη και ενδεχομένως και για πράξη.

Η ανανέωση, λοιπόν, της συζήτησης, περί του περίφημου πλέον, κράτους έκτακτης ανάγκης, δεν μπορεί να ολοκληρωθεί, αν δεν αναστοχαστούμε για το ποιος εν τέλει είναι ο κυρίαρχος και το ρόλο που αυτός καλείται να έχει. Έναν ρόλο που πλέον, δεν απαντά μόνο στις πολιτικές επιλογές των επιμέρους κρατών, αλλά και στις συνολικότερες κατευθύνσεις παγκοσμίως για τη διαχείριση της οικονομικής, και όχι μόνο, κρίσης. Η παρούσα εργασία, λοιπόν, θα προσεγγίσει την έννοια της κυριαρχίας, υπό το ερμηνευτικό σχήμα της κατάστασης εκτάκτου ανάγκης.

Ο θεωρητικός αναστοχασμός επί του ζητήματος της κυριαρχίας θα ξεκινήσει από τον John Locke (1632–1704) και θα συνεχιστεί με το έργο του Carl Schmitt (1888–1985), σε μία προσπάθεια να καταδειχθούν τόσο τα

σημεία σύγκλισης των προσεγγίσεών τους, όσο και οι μεταξύ τους αντιφάσεις. Ο λόγος που επιλέγονται αυτοί οι δύο στοχαστές (και όχι άλλοι από τους δεκάδες που έχουν ασχοληθεί τα τελευταία χρόνια, με την εν γένει θεματική της εξαίρεσης) είναι πως ο Locke διατυπώνει, μέσω της έννοιας της προνομίας (prerogative) συμπεράσματα για την κυριαρχία, πραγματικά ρηξικέλευθα για την εποχή του, που θα καθορίσουν μετέπειτα αναλύσεις πολλών στοχαστών. Ο Carl Schmitt, από την άλλη, διέκρινε πρώτος τη δύναμη της καταστάσεως εκτάκτου ανάγκης και διευκρίνισε σε πολλά έργα του τον αναγκαίο ρόλο που θα πρέπει να έχει ο κυρίαρχος εντός αυτής.

Στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας θα επικεντρωθώ στην έννοια της προνομίας (prerogative), όπως αυτή κυρίως διατυπώθηκε στη «Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως» του Locke. Θεωρώ πως η έννοια αυτή έχει μία ιδιαίτερη σημασία, καθότι ο Locke δίνει στοιχεία στην προνομία που έχουν έντονες ομοιότητες με αυτό που θα ονομάσουν άλλοι θεωρητικοί, κάποια χρόνια αργότερα, «κατάσταση εκτάκτου ανάγκης». Είναι ενδεικτικό άλλωστε ότι όλοι όσοι ασχολούνται σήμερα με την κατάσταση εκτάκτου ανάγκης και την εξαίρεση γενικότερα, είτε από νομικής είτε από πολιτικής απόψεως, χρησιμοποιούν σαν αφετηρία της ερευνάς τους το έργο του Locke και αυτό είναι και λογικό αν αναλογιστεί κάποιος ότι αυτός είναι που έκανε μία πρώτη σκιαγράφιση αυτής της περιβόητης έννοιας που έχει επιφορτιστεί με πολλαπλές και ετερόκλητες ερμηνείες.

Υπό αυτήν την έννοια, έχει πολύ μεγάλη σημασία να μελετούμε συστηματικά την προνομία, όπως την εισήγαγε ο Locke, τόσο για την σημασία που έχει στην πολιτική του σκέψη, όσο και για την επίδραση που άσκησε σε μετέπειτα στοχαστές. Ειδικά σήμερα που συνεχώς σε διάφορες περιπτώσεις

και σε πολλά γεγονότα (τόσο στη χώρα μας, όσο και διεθνώς), βλέπουμε μία διαρκώς διευρυνόμενη και ενισχυόμενη εκτελεστική εξουσία (που σε πολλές περιπτώσεις επικαλείται συνθήκες εξαίρεσης και φυγής από την κανονικότητα) είναι εξαιρετικά χρήσιμη και γόνιμη μία εκ νέου ανάγνωση και αναλυτική επισκόπηση του έργου του Locke.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας θα επικεντρωθώ σε έναν από τους πιο αμφιλεγόμενους και αντιφατικούς πολιτικούς στοχαστές του 20^{ου} αιώνα, τον Carl Schmitt. Διαβάζοντας κανείς τις αναλύσεις του Schmitt, περί των πολλών και διαφόρων ζητημάτων με τα οποία έχει καταπιαστεί, πιστεύω πως μένει ένα βασικό ερώτημα αναπάντητο, ποιός είναι τελικά ο Schmitt; Είναι άραγε ο συντηρητικός δημοσιολόγος, είναι ο φασίστας νομικός που υπηρέτησε το Τρίτο Ράιχ, είναι ο Hobbes του 20^{ου} αιώνα, είναι ο τελευταίος κλασικός της ευρωπαϊκής πολιτειολογίας, είναι ένας θεολόγος της πολιτικής, είναι μήπως ένας επικίνδυνος νους; Το σίγουρο μέχρι σήμερα είναι ότι του έχουν πολλάκις αποδοθεί όλοι οι παραπάνω χαρακτηρισμοί, όμως κανείς από τους μελετητές του Schmitt και από όσους θεωρητικούς ασχολήθηκαν με το έργο του, δεν κατάφερε να του αποδώσει έναν σαφή ορισμό και μία «ταμπέλα», που να χαρακτηρίζει αυτόν και το έργο του. Ίσως γιατί κάτι τέτοιο είναι αδύνατον για κάποιον που μπορούσε να είναι συνταγματολόγος, πολιτικός, φιλόσοφος και ιστορικός ταυτόχρονα, παρουσιάζοντας μέσα από τα έργα τις συνολικές και σφαιρικές όψεις όλων των ζητημάτων που πραγματευόταν. Ίσως βέβαια, αυτό να είναι και πάλι ανέφικτο, γιατί ο πρώιμος Schmitt της Βαϊμάρης και του Εθνικοσοσιαλισμού δεν είναι απόλυτα συγκρίσιμος με τον Schmitt μετά τον πόλεμο και μετά τη δίκη της Νυρεμβέργης.

Μολονότι έχει κατηγορηθεί, ομολογουμένως, για πολλά και το έργο του έχει «στιγματιστεί» ως προϊόν ενός ναζί, ακόμα και έτσι κανείς δεν έχει καταφέρει να παρακάμψει αυτόν και το έργο του από την πολιτική και συνταγματική θεωρία του 20^{ου} αιώνα. Το προφανές για την αλήθεια αυτής της διαπίστωσης είναι ότι το έργο του αξιοποιήθηκε όχι μόνο από συντηρητικούς νομικούς και πολιτικούς στοχαστές, αλλά και από στοχαστές με άμεση αναφορά στο μαρξισμό, καθώς γενικότερα υπάρχει μία παράδοση αριστερής ανάγνωσης του Schmitt. Ο Otto Kirchheimer, ο Franz Neumann, ο György Lucacs, ο Antonio Negri, ο Max Adler και πολλοί ακόμα, δεν μπόρεσαν να μείνουν ανεπηρέαστοι από τις ρηξικέλευθες διαπιστώσεις και τους θεμελιώδεις ορισμούς, για μια σειρά από πολιτικές και νομικές έννοιες, που εισήγαγε στη θεωρία περί κράτους, ανατρέποντας παράλληλα και μία δικαϊκή παράδοση δεκαετιών. Το συναρπαστικό είναι πως και αυτοί που προσπαθούν να τον αποδομήσουν και πάλι επαναφέρουν το έργο του στην επιφάνεια, βγάζοντας μεν εντελώς διαφορετικά συμπεράσματα από αυτόν, αλλά μη απαρνούμενοι τις περισσότερες φορές τους δικούς του ορισμούς. Η παρούσα εργασία, λοιπόν που μελετά την κυριαρχία, υπό συνθήκες εξαίρεσης, δεν θα μπορούσε να προσπεράσει το έργο του Schmitt και τους ορισμούς που αυτός έδωσε για την κατάσταση εκτάκτου ανάγκης.

Θα επικεντρωθώ στο γιατί ο Schmitt προσπαθεί τόσο έντονα στα περισσότερα έργα του να υπερασπιστεί την ισχυρή θέση του κυριάρχου και τη στιγμή της απόφασης. Ιδίως στο πως κάνει τη διάκριση μεταξύ φίλου και εχθρού και πως μέσω αυτής της διάκρισης προσπαθεί να εξασφαλίσει την ομογενοποίηση. Γενικότερα θα προσπαθήσω να δώσω μια εικόνα για το πως βλέπει ο Schmitt την κυριαρχία, συνολικά, αφού κατά τη γνώμη μου, μέσα

από την έννοια της κυριαρχίας προσπαθεί να ασκήσει κριτική τόσο στον φιλελευθερισμό, όσο και στον κομμουνισμό.

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος της παρούσας εργασίας θα προσπαθήσω να κάνω μία συνδυαστική αποτίμηση του έργου του Locke και του Schmitt, βρίσκοντας κάποια κοινά στοιχεία που συναντάμε στο έργο και τον δύο. Περισσότερο όμως, επειδή η κατάσταση εκτάκτου ανάγκης ακροβατεί συνεχώς μεταξύ πολιτικής και δικαίου και δεν υπάρχει ένας σαφής ορισμός για το πότε υπάρχει κατάσταση εξαίρεσης και πότε χρησιμοποιείται καταχρηστικά, θα προσπαθήσω να δω τελικά αν η έννοια της εξαίρεσης συνολικά, μπορεί να οριοθετηθεί, έτσι ώστε να μην είναι ανεξέλεγκτη στα χέρια του κυριάρχου. Με άλλα λόγια, και έχοντας πάντα σαν βασική αρχή το ότι «κυρίαρχος είναι αυτός που αποφασίζει για την κατάσταση εκτάκτου ανάγκης», πρέπει να ελεγχθεί το αν οι καταστάσεις εκτάκτου ανάγκης μπορούν να απαριθμηθούν ή τουλάχιστον να περιοριστούν, έτσι ώστε ο κυρίαρχος να μην είναι ανεξέλεγκτος και οι πολιτικές αποφάσεις να ελέγχονται τρόπον τινά από τους νόμους και το Σύνταγμα.

Στην ουσία του ερωτήματος αυτού υπάρχει πάντα το ζήτημα της εξουσίας και της νομιμότητας και νομιμοποίησής της. Γιατί ακριβώς θεωρώ, πως ποια η σημασία των νόμων και του Συντάγματος κάθε κράτους, αν ο κυρίαρχος μπορεί πάλι με νόμιμο τρόπο να αναστείλει όλους τους νόμους και να αποφασίζει αυτός για όλα; Ένα νομικό σύστημα που περιέχει στο εσωτερικό του, τους όρους της αναστολής του για άγνωστο χρονικό διάστημα, από την κυρίαρχη εξουσία, πόσο χρήσιμο και δίκαιο μπορεί να είναι για τους πολίτες ενός κράτους; Πολύ περισσότερο δε, η έννοια της εξαίρεσης, χρησιμοποιείται για το δημόσιο συμφέρον, ή σαν ένα μέσο διαιώνισης και εμπέδωσης της

κυριαρχίας; Στο βωμό της όποιας «ανάγκης» μπορούμε να θυσιάσουμε το νόμο και τα δικαιώματα των πολιτών; Τα παραπάνω ερωτήματα μπορεί από πρώτη άποψη να φαίνονται ρητορικά και αόριστα, αλλά σήμερα πλέον κανείς καταλαβαίνει ότι γίνονται απολύτως πραγματικά και επιτακτικά, αν αναλογιστούμε πως κράτη έχουν επιβάλλει στρατιωτικό νόμο πολλάκις μετά από τρομοκρατικά χτυπήματα, ή χώρες έχουν κηρυχθεί σε κατάσταση πολιορκίας, για την αντιμετώπιση των προσφυγικών ροών, κλπ.

Το πραγματικό ερώτημα που θεωρώ ότι θα έπρεπε να ταλανίζει τόσο τους πολιτικούς στοχαστές, αλλά και τους νομικούς είναι κατά πόσο η «ανάγκη» θα πρέπει να μένει απροσδιόριστη και να καλύπτεται πάντα από τις δράσεις και τις αποφάσεις της πολιτικής εξουσίας. Η μία εύκολη απάντηση αυτού του ερωτηματος είναι ότι σαφώς πρέπει να περιοριστεί δραστικά, μιας και αυτή η «ανάγκη» είναι που ιστορικά έχει ανοίξει το δρόμο, πολλές φορές σε απολυταρχικά καθεστώτα και σε συνολική αυταρχικοποίηση της εξουσίας, ακριβώς σε αυτή την εύκολη απάντηση, όμως θεωρώ ότι πρέπει να είμαστε συγκρατημένοι και πολύ προσεκτικοί, αφού δεν μπορούμε να απορρίψουμε εξ ολοκλήρου την πρόβλεψη για την εξαιρεση, σε καμία περίπτωση. Τούτο σημαίνει ότι τα παραδείγματα απολυταρχισμού και αυταρχικοποίησης μπορεί να υπάρχουν, αλλά από την άλλη πλευρά υπάρχουν και τα παραδείγματα χρήσης της καταστάσεως εκτάκτου ανάγκης προς το δημόσιο συμφέρον και σε πραγματικά εξαιρετικές συνθήκες που δεν μπορούσαν να αντιμετωπιστούν αλλιώς.

Σημασία κατά τη γνώμη μου, δεν έχει το να καταλήξουμε στο κατά πόσο η κατάσταση εκτάκτου ανάγκης είναι, σε τελευταία ανάλυση, μία νομική ή μια πολιτική έννοια, πιστεύω εξάλλου πως το να ισοροπεί μεταξύ πολιτικής και

δικαίου είναι και το ορθότερο. Το κρίσιμο είναι όταν γίνεται χρήση της εξαίρεσης αυτή η απόφαση να είναι προϊόν μιας νόμιμης εξουσίας και οι αποφάσεις που παίρνονται εντός των ορίων της εξαίρεσης να είναι νομιμοποιημένες από το σύνολο των πολιτών, οι οποίοι θα μπορούν να είναι κριτές της κυρίαρχης εξουσίας, με αυτόν ακριβώς τον τρόπο, γιατί αν δεν συναινούν με τις αποφάσεις του κυριάρχου, θα έχουν και το δικαίωμα να τον ανατρεψουν. Η συναίνεση μπορεί να επιτελέσει το ρόλο της σε πολλές περιπτώσεις, από την άλλη όμως δεν μπορεί να έχει θέση «χρυσού κανόνα», σε όλες τις περιπτώσεις.

A. Η έννοια της προνομίας, όπως την εισήγαγε ο John Locke

1. Ορισμός και πεδία εφαρμογής της προνομίας

Ο John Locke ήταν από αυτούς που πρωτοστάτησαν του κινήματος του εμπειρισμού στην Αγγλία και αντιτάχθηκε σθεναρά στον σκεπτικισμό που επικρατούσε μέχρι τότε στους φιλοσοφικούς κύκλους. Πολύ περισσότερο εμβάθυνε σημαντικά στις έννοιες του φυσικού δικαίου και της φυσικής κατάστασης, καταδεικνύοντας το ρόλο του κοινωνικού συμβολαίου και της συναίνεσης στη διαμόρφωση των πολιτικών κοινωνιών. Θεωρήθηκε, όπως γλαφυρότατα έχει επισημάνει ο Άρης Στυλιανού, «...από προφήτης του καπιταλισμού και απολογητής της αστικής τάξης μέχρι υπερασπιστής της κοινωνικής αλληλεγγύης και από ιδρυτής του ατομικισμού μέχρι πρόδρομος της ρουσσικής γενικής βούλησης...».¹ Αυτή η εμπειρική στροφή που έδωσε στην πολιτική ανάλυση της εποχής του είναι που τον κάνει να έχει τόσο μεγάλη επίδραση σε μετέπειτα φιλοσοφικά ρεύματα, γιατί ακριβώς παράγει και συστηματοποιήσει μία γνωσιοθεωρία που βασίζεται και έχει σαν επίκεντρο της φιλοσοφικής θεώρησης την εμπειρία και όχι στις έμφυτες ιδέες.

Ειδικότερα στις δύο *Πραγματείες του περί Κυβερνήσεως*, οι οποίες αποτελούν παράλληλα και μία ιδιόμορφη μορφή απάντησης στο έργο του Sir Robert Filmer «Πατριαρχία», ο Locke καταφέρνει μέσα από την αναίρεση των θέσεων του Filmer να μας εισάγει στη δική του πολιτική φιλοσοφία που καμία

¹ Στυλιανού, Άρης «Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου», Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ, 2006, σελ.125

σχέση δεν έχει με την πατριαρχική μοναρχία που έχει εισηγηθεί ο αντίπαλος του, καθιστώντας με αυτόν τον τρόπο τις δύο Πραγματείες του, το ιδεολογικό μανιφέστο της αγγλικής «Ένδοξης Επανάστασης» του 1668. Ο Locke διατυπώνει μία «ριζοσπαστική» για την εποχή του θέση για την κυριαρχία, θεωρώντας πως αυτή πρέπει να ασκείται μέσω αντιπροσωπευτικών οργάνων, δηλαδή της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας.

Μεταξύ των πολιτών και των εξουσιών υπάρχει σχέση εμπιστοσύνης, εφόσον όμως οι εξουσίες δεν φανούν αντάξιες αυτής της εμπιστοσύνης, οι πολίτες δεν υποχρεώνονται πια σε υπακοή, αλλά μπορούν να καταργήσουν τους φορείς τις εξουσίας και να ορίσουν άλλους. Η αντίληψη αυτή για την κυριαρχία ερμηνεύει την κρατική εξουσία ως εξαρτημένη από τη βούληση των πολιτών, από το common law και τους νόμους του Κοινοβουλίου, καθιερώνοντας με αυτόν τον τρόπο τον κοινοβουλευτισμό και κατοχυρώνοντας βασικά δικαιώματα και ελευθερίες για τους πολίτες της Γερμανίας. Στη δημοκρατία του Locke, λοιπόν το Κοινοβούλιο εκφράζει τον κυρίαρχο λαό.²

Έτσι η εξουσία εμφανίζεται ουσιαστικά ως καταπίστευμα, που ασκείται ενόσω οι φορείς της αποδεικνύονται άξιοι της κοινής εμπιστοσύνης, ενόσω δηλαδή τηρούν πιστά τους όρους υπό τους οποίους τους ανατέθηκε το καταπίστευμα. Συνεπώς η εξουσία δεν ανήκει ποτέ στον ίδιο τον ηγεμόνα που ασκεί την εκτελεστική εξουσία, αλλά απλώς του έχει παραχωρηθεί. Με τη θεωρία της πολιτικής εξουσίας ως καταπιστεύματος ο Locke ουσιαστικά παίρνει μία έννοια της μεσαιωνικής πολιτικής σκέψης, με βαθιές ρίζες στη χριστιανική αντίληψη του κόσμου και την εκσυγχρονίζει συνδέοντάς την με την

² Ψυχοπαίδης, Κοσμάς «Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη», Εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα 2010, σελ. 50

επιχειρηματολογία της ανθρώπινης αυτονομίας.³ Σε αυτό το πλαίσιο λοιπόν και με αυτές τις αντιλήψεις και διατυπώσεις που ήδη έχει κάνει για την εκτελεστική εξουσία, εν γένει, ο Locke θα μας παρουσιάσει και την έννοια της προνομίας.

Ο Locke, από την αρχή του XIV. Κεφαλαίου της *Δεύτερης Πραγματείας περί Κυβερνήσεως*, «Περί Προνομίας», πριν καν δώσει τον ορισμό της προνομίας σπεύδει να μας προϊδεάσει για το πεδίο εφαρμογής της. Θεωρεί εύλογο πως η νομοθετική εξουσία δεν είναι δυνατόν να έχει προβλέψει για όλες τις διενέξεις που ενδέχεται να ταλανίσουν μία πολιτική κοινότητα και πως σε ορισμένες περιπτώσεις η εκτελεστική εξουσία μπορεί να έρθει αντιμέτωπη με κενά στο νόμο, γιατί «...υπάρχουν πολλά ζητήματα για τα οποία ο νόμος με κανένα τρόπο δεν μπορεί να προνοήσει, κι αυτά εξ ανάγκης πρέπει να αφευθούν στη διακριτική ευχέρεια όποιου ασκεί την εκτελεστική εξουσία, για να ρυθμιστούν ανάλογα προς τις επιταγές του δημοσίου συμφέροντος, μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις επιβάλλεται οι ίδιοι οι νόμοι να υποχωρούν έναντι της εκτελεστικής εξουσίας, ή μάλλον έναντι του θεμελιώδους νόμου που διέπει τη φύση και την πολιτική εξουσία, ότι δηλαδή όλα τα μέλη της κοινωνίας πρέπει να συντηρούνται όσο κάτι τέτοιο είναι δυνατόν...».⁴

Ουσιαστικά υπογραμμίζει ότι οι νόμοι από μόνοι τους δεν μπορούν να κυβερνούν, γιατί πολύ απλά και κενά θα έχουν και ορισμένες περιπτώσεις είναι αδύνατο να τις έχουν προβλέψει ή δεν θα μπορούν να τις ερμηνεύσουν με τον κατάλληλο τρόπο. Και αυτό είναι ιδιαίτερος ενδιαφέρον αν αναλογιστεί

³ Κιτρομηλίδης, Πασχάλης «ΕΙΣΑΓΩΓΗ στη Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως, η πολιτική σκέψη του John Locke ως ερμηνευτικό πρόβλημα: III. Το πολιτικό πρόσωπο του John Locke», Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ, 2010, σελ. 71-72

⁴ J. Locke, *Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβερνήσεως*: δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας, εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια Π. Κιτρομηλίδη, Αθήνα: Εκδ. ΠΟΛΙΣ 2010, σελ. 215

κανείς πως ο Locke σε όλα του τα έργα και ειδικότερα στις δύο *Πραγματείες περί Κυβερνήσεως* είναι φανατικός υπέρμαχος της αντίληψης πως η διακυβέρνηση μιας κοινωνίας πρέπει να ασκείται βάσει καθιερωμένων και δημοσιευμένων νόμων και όχι αυθαίρετα.⁵ Παρ' όλη όμως την γενική αυτή παραδοχή είναι υπέρμαχος της προνομίας, γιατί ακριβώς οι νόμοι δεν μπορούν να προσφέρουν τίποτα από μόνοι τους.

Έτσι ο Locke παίρνει την «παραδοσιακή» έννοια της προνομίας, που ήταν ένα δικαίωμα του βασιλιά τον 17^ο αιώνα και το μόνο που τίθονταν τότε υπό αμφισβήτηση γύρω από αυτό το δικαίωμα ήταν το εύρος και η συχνότητά του και όχι το δικαίωμα αυτό καθ' αυτό. Την έννοια της προνομίας ο Locke την επανανοηματοδοτεί σε ένα μεγάλο βαθμό, εντάσσοντάς την σε μία εντελώς διαφορετική προβληματική. Ο Locke, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, εισάγει και δικαιολογεί πλήρως την εξωνομική δράση της προνομίας και τις αντίθετες με τους νόμους ενδεχόμενες πρωτοβουλίες της εκτελεστικής εξουσίας σαν την κατάλληλη θεραπεία για τις ελλείψεις του νόμου. Και αφού ο νόμος αυτός καθ' αυτόν δεν θα μπορούσε να προβλέπει την *contra legem* ερμηνεία του και την παράκαμψή του, όπου είναι απαραίτητο (αφού κάτι τέτοιο θα ήταν παράλογο), το δικαίωμα στην προνομία γίνεται απαραίτητο και απόλυτα χρήσιμο, γιατί βγάζει τη νομοθετική εξουσία από αυτό το αδιέξοδο της αυτοαναίρεσής της.

Με την παραπάνω υποσημείωση ο Locke τάσσεται υπέρ των διασταλτικών ερμηνειών των νόμων, δηλαδή στην ουσία επισημαίνει πως ο νόμος δεν μπορεί να τηρείται κατά γράμμα σε όλες τις περιπτώσεις, όχι μόνο γιατί υπάρχουν ζητήματα που δεν μπορεί να προβλέψει, αλλά και γιατί υπάρχουν περιπτώσεις που η κατά γράμμα εφαρμογή του νόμου δεν

⁵ Μάλιστα από πολλούς μελετητές του αυτό ακριβώς το γεγονός της κατάδειξης της σημασίας του νόμου, από τη μία πλευρά και του τονισμού της αναγκαιότητας για προνομία, από την άλλη, έχει γίνει αφορμή να κατηγορηθεί για σημαντικές αντιφάσεις στη σκέψη του.

εξυπηρετεί το δημόσιο συμφέρον. Ορίζοντας λοιπόν, εξ αρχής πως το δημόσιο συμφέρον υπερτερεί της νομιμοφροσύνης, κάνει εμμέσως και την παραδοχή πως η εκτελεστική εξουσία υπερτερεί όλων των υπολοίπων εξουσιών, αφού αυτή επέχει θέση όχι απλού εφαρμοστή των νόμων, αλλά και θέση ερμηνευτή, κατά περίπτωση. Και αυτό γιατί, όποια και αν είναι η ανάγνωση των χωρίων του Locke, η έκταση της προνομίας δεν υπόκειται σε περιορισμούς και με αυτόν τον τρόπο μπορεί ο κυρίαρχος με νόμιμες ενέργειες να επισκιάσει το νόμο. Πολλοί μετέπειτα μελετητές του Locke θεωρούν ότι αυτή η ανάλυσή του μπορεί πολύ εύκολα να καταλήξει είτε στην αναρχία, είτε στον δεσποτισμό.

Επιπλέον, θεωρεί πως συνολικά η νομοθετική εξουσία δεν μπορεί να δράσει γρήγορα και αυτό γιατί εκ της συστάσεώς τους τα νομοθετικά σώματα είναι πολυπληθή. Και για τον Locke εδώ έχουμε να κάνουμε με μία εγγενή αδυναμία της νομοθετικής εξουσίας, που τείνει να γίνει επιβλαβής για το λαό και για αυτόν ακριβώς το λόγο επιλύει αυτήν την δυσκαμψία με την προνομία της εκτελεστικής εξουσίας, η οποία ως σαφώς μικρότερη σε αριθμό, μπορεί να χειριστεί ορισμένα ζητήματα με τη δέουσα ταχύτητα. Εξάλλου, από τη στιγμή που διαχωρίζονται οι εξουσίες, κάθε κυβέρνηση θα πρέπει να έχει στην διακριτική της ευχέρεια την προνομία για την καλύτερη και αποτελεσματικότερη απονομή της δικαιοσύνης, ακόμα και αν αυτό σημαίνει στην πράξη να παρακάμπτεις σε ορισμένες περιπτώσεις τον αντιπαραγωγικό χαρακτήρα του νόμου.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο Locke θα δώσει και τον ορισμό της προνομίας : «Η διακριτική ευχέρεια της άσκησης εξουσίας προς το δημόσιο συμφέρον, χωρίς ρητή διάταξη του νόμου και μερικές φορές ακόμη και παρά το νόμο,

είναι αυτό που αποκαλείται προνομία.».⁶ Με τον παραπάνω ορισμό ο Locke μοιάζει να προτιμά τα προβλήματα που ανακύπτουν να επιλύονται πάντα από την εκτελεστική εξουσία κατά βάση, γιατί όπως θα πει και στη συνέχεια, αυτήν θεωρεί πιο λειτουργική για το καλό τη κοινότητας, έτσι ώστε οι νόμοι να μην προξενούν βλάβη. Η προνομία, συνεπώς, αντισταθμίζει τις ελλείψεις και τη δυσκαμψία του νόμου και το πεδίο εφαρμογής της εξαρτάται από παράγοντες που δεν μπορούν να κωδικοποιηθούν μέσα στο νόμο. Και όλο αυτό υπό την προϋπόθεση πάντα ότι σε καμία περίπτωση δεν εγκαταλείπονται οι αρχές της νομιμότητας, αφού η προνομία υπακούει στον σημαντικότερο από όλους τους νόμους, το δημόσιο συμφέρον.

2. Το δημόσιο συμφέρον : ο καθοριστικός παράγοντας για το πώς πρέπει να ασκείται η προνομία

Σε όλο το κεφάλαιο περί προνομίας ο Locke συστηματικά την συνδέει αναπόσπαστα με το δημόσιο συμφέρον, αφού συνεχώς και ρητά αυτός είναι ο δείκτης για το πότε πρέπει να εφαρμόζεται και πότε όχι. Μάλιστα τονίζει πως όταν η προνομία «...ασκείται για το καλό της κοινότητας και σύμφωνα με το καταπίστευμα...ποτέ δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση...».⁷ Άρα επισημαίνει πως όταν ο λαός ευημερεί και η εκτελεστική εξουσία δρα προς το άμεσο συμφέρον

⁶ ο.π. Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβερνήσεως, σελ. 216

⁷ ο.π. Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβερνήσεως, σελ. 216

του, τότε έχει ελάχιστη σημασία αν η εκτελεστική αυτή εξουσία δρα τηρώντας, κατά γράμμα, τους νόμους ή όχι, γιατί αυτός ακριβώς είναι και ο σκοπός της προνομίας, η διευκόλυνση των πολιτών.

Συνολικά στο έργο του Locke η κυβέρνηση μίας κοινότητας και όχι μόνο η άσκηση του δικαιώματος στην προνομία, διαπερνάται από την θεμελιώδη έννοια του δημοσίου συμφέροντος, γιατί και ο σκοπός της ίδιας της κυβέρνησης είναι το καλό της κοινότητας. Αυτό σημαίνει στην ουσία ότι η πολιτική εξουσία δεν είναι αυθαίρετη, έχει πάντα έναν σαφή περιορισμό που δεν είναι άλλος από το συμφέρον των ίδιων των πολιτών. Μέσα από αυτόν τον περιορισμό, ο Locke βρίσκει για ακόμη μία φορά τον τρόπο να επιτεθεί στην μοναρχική κυβέρνηση της Αγγλίας, τονίζοντας πως πάντα υπάρχει ο κίνδυνος οι ηγεμόνες να εξυπηρετούν τα προσωπικά και ιδιοτελή τους συμφέροντα, αδιαφορώντας για το λαό.

Αν θέλαμε σχηματικά να διατυπώσουμε τους κεντρικούς άξονες αυτού που ο Locke ορίζει ως δημόσιο συμφέρον, νομίζω ότι αυτοί θα ήταν η ζωή, η ελευθερία και η ιδιοκτησία των πολιτών. Αυτοί εξάλλου είναι και οι παράγοντες που αποτελούν τον αρχικό σκοπό της συνένωσης σε πολιτική κοινωνία και είναι προφανές ότι η εκτελεστική εξουσία δεν γίνεται να τους προσπεράσει προς εξυπηρέτηση άλλων ιδιοτελών συμφερόντων. Ο ηγεμόνας που κάνει χρήση του δικαιώματος στην προνομία κρίνεται κατά κάποιον τρόπο από το αποτέλεσμα και όχι από το αν ήταν καθόλα νόμιμες οι πράξεις του.

Ακόμη ένα σημαντικό στοιχείο που καταδεικνύει ο Locke μέσα από αυτό το σχήμα είναι και ο τρόπος με τον οποίο πρέπει να αντιμετωπίζεται ο νόμος συνολικά, αφού τονίζει πως ο νόμος είναι ένα μέσο για την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος και όχι κάποιος απόλυτος αυτοσκοπός. Ανάγοντας

λοιπόν το δημόσιο συμφέρον ως ουσιαστικό κριτήριο της προνομίας είναι σαν αποκλείει εντελώς τους όποιους νομικίστικους ορισμούς της έννοιας και αναγκαστικά υπερβαίνει την όποια αναλυτική απαρίθμηση προϋποθέσεων για την άσκησή της, όπως ίσως θα επέτασσε μία καθαρά νομική προσέγγιση.

Αυτό που έχει τελικά σημασία είναι πως όταν ο νόμος (ως μέσο) δεν εξυπηρετεί τους σκοπούς σύστασης της πολιτικής κοινωνίας, είναι εύλογο κατά τον Locke να παρακάμπτεται και να προωθούνται *contra legem* ερμηνείες πιο κοντά στο πνεύμα παρά στο γράμμα του νόμου, γιατί η άκαμπτη τήρηση των νόμων, μερικές φορές, μπορεί να υπονομεύσει και τους ουσιαστικούς σκοπούς για τους οποίους οι νόμοι διαμορφώθηκαν. Αυτή η ανάλυση είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και ριζοσπαστική από μία σκοπιά, αφού σπάει τη στεγνά νομική προσέγγιση του νόμου, αν αναλογιστεί κανείς και την υπερβολική τυπολατρία και προσήλωση στο γράμμα του νόμου που κυριαρχούσε στους νομικούς κύκλους της εποχής του Locke. Ο Locke προτείνει εναλλακτικά εξωνομικά μέσα, όπως η προνομία, για να προωθήσει τους ίδιους σκοπούς με αυτούς που προωθεί και ο νόμος και βασίζεται στην υπόθεση ότι η προνομία είναι ένα συνηθισμένο κομμάτι της άσκησης διακυβέρνησης στην καθημερινή πολιτική ζωή.⁸

Βέβαια αυτό που καθόλου δεν σχολιάζει ο Locke είναι ποια είναι η τύχη του νόμου, όταν η προνομία γίνει «συνήθεια» και αποκτήσει μία πιο διευρυμένη χρήση από αυτή για την οποία δημιουργήθηκε και οι εξαιρετικές περιπτώσεις τείνουν να γίνουν ο κανόνας. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι θα χρησιμοποιείται λανθασμένα και σε αντίθεση προς το δημόσιο συμφέρον, αλλά ότι μία συστηματική και υπερβολική της χρήση μπορεί να δημιουργήσει

⁸ Fatovic, Clement. "Constitutionalism and contingency: Locke's theory of prerogative." *History of Political Thought* 25.2 (2004): 276-297.

προβλήματα στο πως οι πολίτες, αλλά και ο ηγεμόνας βλέπουν το νόμο. Αν δημιουργηθεί η εντύπωση ότι αυτός εύκολα παρακάμπτεται, τότε μάλλον οδηγούμαστε και σε μία συνολική υποτίμησή του, η οποία σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί γόνιμη, ακόμα και αν είναι προς εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος. Υπό αυτήν την έννοια, μάλλον πρέπει να διερευνηθούν τα όρια της προνομίας για να μην υπάρχει αυτό που θα λέγαμε, με σημερινούς νομικούς όρους, καταστρατήγηση του δικαιώματος του ηγεμόνα για χρήση της προνομίας, σε σημείο που ο νόμος να μοιάζει άνευ νοήματος.

Το πολύ ενδιαφέρον, κατά τη γνώμη μου σε όσα καταδεικνύει ο Locke για το δημόσιο συμφέρον είναι πως αναγνωρίζοντας την ύπαρξή του είναι σαν να κάνει μία «παραδοχή», πως η κοινωνία των πολιτών, όπως την εννοούσαν στην εποχή του έχει κοινά συμφέροντα, τα οποία πρέπει να προασπίζονται από την εκάστοτε πολιτική εξουσία. Στο τέλος του κεφαλαίου Περί των σκοπών της πολιτικής κοινωνίας και κυβερνήσεως, στη *Δεύτερη Πραγματεία*, κάνει μία πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση για το πως πρέπει να χρησιμοποιούνται η νόμοι από την κυβέρνηση, λέγοντας : «...όλα αυτά πρέπει να αποβλέπουν αποκλειστικά στην ειρήνη, στην ασφάλεια και στο καλό του λαού.»⁹. Βλέπουμε πως η έννοια του λαού, (όχι βέβαια, όπως την εννοούμε σήμερα) υπάρχει στο έργο του και η προάσπιση των συμφερόντων του λαού είναι «καθήκον» του κυριάρχου.

⁹ ο.π. Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβερνήσεως, σελ. 188

3. Ο καλός και ο κακός ηγεμόνας

Ο Locke σε συνέχεια των όσων έχει ήδη επισημάνει, θα φτάσει διόλου τυχαία και σε συμπεράσματα για τους καλούς και κακούς ηγεμόνες, διότι «...ένας καλός ηγεμόνας που νοιάζεται για το καταπίστευμα που αποτέθηκε στα χέρια του και φροντίζει για το καλό του λαού του, δεν διαθέτει ποτέ υπερβολική προνομία ... ένας αδύναμος και κακός ηγεμόνας, διεκδικώντας την εξουσία εκείνη που οι προκάτοχοί του άσκησαν χωρίς νομική επιταγή, ως προνομία που του ανήκει *ex officio* και που μπορεί να την ασκεί όπως τον ευχαριστεί, για να προωθήσει συμφέροντα αλλότρια εκείνων του δημοσίου, παρέχει στον λαό την αφορμή να διεκδικήσει τα δικαιώματά του και να περιορίσει την εξουσία...».¹⁰

Σε αυτό το σημείο ο Locke, αφού έχει προσδιορίσει τους καλούς και κακούς ηγεμόνες, κάνει και μία ιστορική αναφορά στην πολιτική ιστορία της Αγγλίας, τονίζοντας πως σε όλες οι περιπτώσεις, των καλών και συνετών ηγεμόνων η προνομία δεν αμφισβητήθηκε από κανέναν, γιατί ακριβώς ο λαός ήταν ικανοποιημένος και δεν υπολόγιζε αν το δημόσιο συμφέρον προωθούνταν βάσει ορισμένων κανόνων ή όχι. Βασισμένο το όλο αυτό σχήμα στη συγκατάθεση του λαού που υπάρχει κατά το πέρασμα από τη φυσική κατάσταση στην πολιτική κοινωνία, ο Locke τονίζει για ακόμη μία φορά το θεμελιώδη ρόλο της «συναίνεσης» των πολιτών που θα απαρτίζουν την πολιτική κοινωνία προς τον μονάρχη, συνδέοντάς την με την εκχώρηση των εξουσιών. Με αυτόν τον τρόπο η εκτελεστική εξουσία μετατρέπεται σε δέκτη εντολών του λαού και η έννοια της συγκατάθεσης του λαού καταλήγει να είναι

¹⁰ ο.π. Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβερνήσεως, σελ. 219

μία μορφή προσπάθειας περιορισμού στην άσκηση της οργανωμένης πολιτικής εξουσίας.

Ο Locke αυτό που κάνει ξεκάθαρο πλέον, με την αναφορά σε καλούς και κακούς ηγεμόνες, είναι πως έχει καταλυτική σημασία και το ποιος ασκεί την προνομία. Γιατί καταλυτικής σημασίας θέμα, για την στάση που κρατά ο λαός απέναντι στην όποια εκτελεστική εξουσία, είναι αυτό της εμπιστοσύνης, αφού η εξουσία που δίνεται στις κυβερνήσεις, δίνεται με τη λογική του καταπιστεύματος. Επισημαίνεται λοιπόν πως και ο χαρακτήρας του ηγεμόνα έχει τη σημασία του, κατά μία έννοια, γιατί μπορεί η βασιλεία του κάθε ηγεμόνα να βασίζεται στην κληρονομικότητα, αλλά η άσκηση του δικαιώματος στην προνομία διαφέρει κατά περίπτωση και επέχει διαφορετικής αντιμετώπισης κάθε φορά, ανάλογα με το πρόσωπο ή τα πρόσωπα που κάνουν χρήση της και φυσικά αναλόγως και με τον τρόπο που τη μεταχειρίζονται (αν στρέφονται κατά του δημοσίου συμφέροντος ή όχι).

4. Οι πολλαπλές αναγνώσεις του χαρακτήρα της έννοιας της προνομίας

Μεταξύ των σχολιαστών του έργου του Locke υπάρχει μία διχογνωμία γύρω από το χαρακτήρα που αυτός προσδίδει στην έννοια της προνομίας, υποστηρίζονται δύο απόψεις, πρώτον ότι η προνομία πρέπει να

αντιμετωπίζεται ως ένα νομικό μέσο που προκύπτει ως άμεσο αποτέλεσμα του κοινωνικού συμβολαίου με άμεση συνάρτηση με το νόμο, και δεύτερον ότι πρέπει να βλέπουμε την προνομία σαν μία φυσική δύναμη, πέραν των νομικών και συνταγματικών ελέγχων, που στέκει έξω από το νόμο.¹¹

Η πρώτη άποψη παίρνει σαν δεδομένο ότι για να υπάρξει χρήση του δικαιώματος στην προνομία πρέπει να έχει δοθεί εξ αρχής στον ηγεμόνα η εξουσιοδότηση για μία τέτοια απόφαση από το λαό και αυτή η εξουσιοδότηση δίνεται βάσει του κοινωνικού συμβολαίου, στο οποίο έχουν συναινέσει οι πολίτες για την σύσταση της πολιτικής κοινωνίας, (όπως την εννοεί και την έχει περιγράψει ο Locke). Και αφού αυτή η εξουσιοδότηση υπάρχει στην αρχική τους συγκατάθεση (είναι προϊόν της συναίνεσης), έχει άμεση νομική προέλευση και υποτάσσεται και σε άμεσο νομικό έλεγχο. Μπορεί λοιπόν να μην υπάρχει άμεση αναφορά στο δικαίωμα στην προνομία, στον νόμο ή στο σύνταγμα, αλλά αυτή συνάγεται από το πνεύμα του νόμου και από τον αρχικό σκοπό του νομοθέτη. Στην ουσία η ανάγκη για την άσκηση της προνομίας προκύπτει, όταν υπάρχει κενό ή σοβαρή έλλειψη του νόμου για να επιδιώξει το δημόσιο συμφέρον, άρα έχει εξ αυτού και μόνο άμεση σχέση με το νόμο και με το πώς αυτός εφαρμόζεται, γιατί ακριβώς ο λαός δεν θα έδινε ποτέ, έστω και την «σιωπηρή» του συγκατάθεση σε μία άνομη και αυθαίρετη φυσική αρχή.

Η δεύτερη άποψη είναι αυτή που βλέπει την προνομία σαν μία εξωνομική έννοια, αφού ο έλεγχος του ηγεμόνα δεν γίνεται από κάποιο θεσμοθετημένο όργανο ή από την νομοθετική εξουσία, αλλά από τον ίδιο το λαό που είναι και

¹¹ Corbett, Ross J. "The Extraconstitutionality of Lockean Prerogative." *The Review of Politics* 68.03 (2006): 428-448. (Οι αναγνώσεις του χαρακτήρα της έννοιας της προνομίας γίνονται σε άμεση συνάρτηση με τα όσα εκθέτει ο Corbett στο εν λόγω κείμενο και οι κεντρικές ιδέες είναι βασισμένες σε αυτό).

ο τελικός κριτής. Ακριβώς επειδή ο νόμος δεν μπορεί να απαριθμεί και να προβλέπει όλα τα προβλήματα που ανακύπτουν, η χρήση εξωνομικών μέσων που έρχονται και σε άμεση σύγκρουση ενδεχομένως με το νόμο, όπως η προνομία, μάλλον πρέπει να θεωρηθεί σαν μία φυσική δύναμη, που προκύπτει από το νόμο της φύσης και όχι από κάποιον θεσμοθετημένο και παγιωμένο νόμο. Βασικά η προνομία προκύπτει από το γεγονός πως ο ηγεμόνας έχει τη δύναμη της κοινωνίας στα χέρια του, μέσω της συναίνεσης του λαού και αυτή η δύναμη είναι άκρως φυσική, λόγω ακριβώς του λαϊκού παράγοντα. Άρα η πολιτική εξουσία στον Locke κωδικοποιείται πάνω στη βάση του συμβολαίου και στηρίζεται στις επιταγές του Φυσικού δικαίου.

Ίσως, κατά τη δική μου εκτίμηση, το πιο λογικό που θα πρέπει να καταδεικνύουμε σχετικά με το χαρακτήρα της προνομίας είναι πως αυτή έχει τον ίδιο νομικό χαρακτήρα με την έννοια της ατομικής αντίστασης και το δικαίωμα στην επανάσταση, όπως αυτά παρατίθενται στο έργο του Locke. Και έχουν τον ίδιο νομικό χαρακτήρα, ακριβώς γιατί και τα δύο έχουν να κάνουν με μία ατομική εκτέλεση και ερμηνεία του νόμου της φύσης. Είναι άσκηση της ιδιωτικής βούλησης και κρίσης σχετικά με το τι απαιτεί ο νόμος και τι εξυπηρετεί καλύτερα το δημόσιο συμφέρον που είναι δείκτης για όλες τις κινήσεις.

5. Ο «λαός»¹² είναι ο τελικός κριτής

Όπως έχω ήδη αναφέρει και παραπάνω είναι προφανές ότι η τελική απεύθυνση του Locke για νομιμοποίηση της προνομίας στρέφεται στους πολίτες και δεν δεσμεύεται με κανέναν τρόπο από το θετικό δίκαιο, άρα υπό αυτήν την έννοια, ο λαός είναι και ο τελικός κριτής. Μπορεί συνεπώς, ο ηγεμόνας να έχει στην διακριτική του ευχέρεια την χρήση του δικαιώματος της προνομίας, αλλά αφού πάντα ο λαός έχει την υπέρτατη εξουσία της ανατροπής της εκάστοτε κυβερνήσεως και της αξιολόγησης του κυβερνητικού έργου ανά πάσα στιγμή, τότε η προνομία δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται για αυτόν ακριβώς το λόγο ως υπερεξουσία, γιατί είναι απλά μία δυνατότητα του ηγεμόνα, που αν κρίνει ο λαός ότι δεν τη χρησιμοποίησε σωστά μπορεί να στραφεί εναντίον του. Βέβαια η όποια αξιολόγηση είναι επιγενόμενη και γίνεται, αφού έχει ήδη παρθεί απόφαση.

Είναι εύλογο ότι την αξιολόγηση της χρήσης της προνομίας δεν θα μπορούσε να την κάνει η νομοθετική εξουσία, γιατί αυτή ακριβώς είναι που υπερκαλύπτεται και παρακάμπτεται με το δικαίωμα στην προνομία. Έτσι μόνο εξωνομικές δυνάμεις (όπως ο λαός) μπορούν να ελέγξουν αποτελεσματικά εξωνομικές ενέργειες, όπως η προνομία, στη βάση του ότι η νομιμότητα δεν συνεπάγεται αποκλειστικά και νομιμοποίηση, γιατί εδώ έχουμε να κάνουμε με άλλου είδους νομιμοποίηση που προκύπτει από το λαό, χωρίς νομικά

¹² Όταν χρησιμοποιείται η έννοια του λαού είναι προφανές ότι δεν γίνεται με σημερινούς όρους, αλλά με όρους της πολιτικής κοινωνίας στην οποία αναφέρεται ο Locke. Υπάρχει όμως και μία πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση του Peter Laslett στο «Για την πρώτη έκδοση στα ελληνικά» (ο.π. Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβερνήσεως, σελ.9), όπου αναφέρει : «...τους Έλληνες είχε ο Locke πρωταρχικά στο μυαλό του όταν έγραφε αυτό το χωρίο, όπως καθίσταται σαφές από τη συνέχεια του κειμένου. Εκείνοι αποτελούσαν τον λαό, του οποίου το δικαίωμα “να εκλέγει με πλήρη ελευθερία την κυβέρνηση και τους κυβερνήτες του” ο Locke ήθελε πάνω από όλα να διασφαλίσει...».

κριτήρια. Γι' αυτό και δεν παρέχεται κανένας θεσμικός τρόπος ελέγχου της κατάχρησης της προνομίας. Είναι ίσως και ένας εναλλακτικός τρόπος να καταδειχθεί ότι το μόνο πράγμα που πρέπει απόλυτα να σέβεται ο ηγεμόνας είναι η λαϊκή βούληση και ετυμηγορία, γιατί ο λαός θα κρίνει αν υπήρξε ωφέλειά του ή όχι.

Αυτό δεν σημαίνει, ασφαλώς, ότι ο Locke έχει το οποιοδήποτε «άγχος» να περιορίσει τον μονάρχη και γενικότερα την όποια εκτελεστική εξουσία, γιατί η προνομία είναι μία δύναμη που δρα για το δημόσιο συμφέρον και ο μόνος περιορισμός που δέχεται είναι το συμφέρον αυτό. Ένα δημόσιο συμφέρον που το θεωρεί υψίστης σημασίας και για τη διασφάλιση του οποίου θέτει υπό την κρίση του λαού και της κοινής γνώμης τον ίδιο τον ηγεμόνα. Η προνομία, λοιπόν, δεν είναι κανένα είδος λευκής επιταγής στην εκτελεστική εξουσία, γιατί ακριβώς τον τελευταίο λόγο τον έχουν οι πολίτες και ίσως για αυτό ακριβώς, θα πρέπει να αντιμετωπίζεται και σαν ένα δικαίωμα του ηγεμόνα που εν σπέρματι εμπεριέχει την ανατροπή του και αυτός ο φόβος της ανατροπής είναι που συγκρατεί το μονάρχη και του ασκεί το συστηματικότερο έλεγχο, κατά το Locke. Ο φυσικός νόμος της ανατροπής και της επανάστασης απαγορεύει στην εκτελεστική εξουσία να παραβιάσει την εμπιστοσύνη των πολιτών. Το δικαίωμα της ανατροπής της πολιτικής εξουσίας, όταν αυτή γίνεται τυραννική και δεν εξυπηρετεί το δημόσιο συμφέρον είναι που γεννά την πολιτική ελευθερία και θέτει με έναν πρωτόλειο τρόπο τις «μάζες» στο προσκήνιο.

6. Η προνομία, ως γέννημα της εποχής της

Ολοκληρώνοντας ο αναγνώστης τη *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως* είναι σίγουρο, πως καταλαμβάνεται από τη γλώσσα της αναγκαιότητας και της αμεσότητας των απαντήσεων σε μία σειρά ζητημάτων. Το κεφάλαιο δε περί προνομίας είναι ακόμη πιο ενδεικτικό της παραπάνω λογικής. Και αυτό άλλωστε είναι απόλυτα εύλογο αν αναλογιστεί κανείς την εποχή που γράφτηκε το έργο, μία εποχή μετεμφυλιακή με εντονότατες πολιτικές διαμάχες να ταλανίζουν ακόμη την αγγλική κοινωνία, στο σύνολό της. Οπότε είναι αναγκαίο για τον Locke, όταν γράφει ειδικά για την προνομία να έχει το βλέμμα στραμμένο στην πολιτική κατάσταση της χώρας και να μπορέσει να κάνει την όποια αξιολόγηση και εμβάθυνση για να «προλάβει» τα γεγονότα.

Η έννοια της προνομίας, λοιπόν, όπως διατυπώθηκε στη *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως*, είναι άμεσο γέννημα της πολιτικής συγκυρίας, που περιείχε έντονα ανατρεπτικά χαρακτηριστικά και καταστάσεις «εκτάκτου ανάγκης», εξολοκλήρου απρόβλεπτες. Αυτή η ανυπαρξία δυνατότητας για πρόβλεψη και δράση είναι που έχει και σαν άμεσο αντίκτυπο το να μην υπάρχουν επακριβή όρια της προνομίας. Αν ο ίδιος ο Locke ή κάποιος από την νομοθετική εξουσία μπορούσε να προβλέψει επακριβώς τα όρια αυτού του δικαιώματος της εκτελεστικής εξουσίας και το πότε είναι απαραίτητη, τότε δεν θα είχε κανένα απολύτως νόημα να μιλάμε για προνομία και για τη χρησιμότητά της. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο ο Locke έχει αντιπαχθεί και έχει

αποκλείσει την όποια νομική και θεσμική ταυτοποίηση της προνομίας, με τη λογική ότι κάτι τέτοιο είναι αδύνατον.

Επιπροσθέτως, αν μπορούμε από την επισκόπηση της έννοιας της προνομία να εξαγάγουμε και ένα πιο συνολικό συμπέρασμα για το πώς ο Locke έβλεπε τα πράγματα, είναι πρόδηλο πως θεωρούσε την προνομία απαραίτητη και σε καμία περίπτωση εχθρική για την προστασία της ζωής και της ελευθερίας. Και αυτό γιατί, κατά τη γνώμη μου, θεωρεί συνολικά αποδεκτή την άσκηση της ιδιωτικής πολιτικής κρίσης και της διακριτικής ευχέρειας, σε επίπεδο διακυβέρνησης. Το άτυπο και οριακά «αυθαίρετο» στην έννοια της προνομίας αποκαλύπτει τα όρια της εμπιστοσύνης του Locke σε αμιγώς θεσμικές λύσεις στα πολιτικά προβλήματα, χωρίς να παρεμβαίνει η ιδιωτική βούληση, είτε αυτή είναι η βούληση του ηγεμόνα, είτε η βούληση ενδεχομένως της ακμάζουσας εκείνη την εποχή αστικής τάξης. Είναι αυτή ακριβώς η άνοδος της αστικής τάξης στην Αγγλία του 17^{ου} αιώνα που επιτάσσει τον περιορισμό της «ελέω Θεού μοναρχίας» και την γενικότερη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας.

Η θεωρία του για την προνομία αποκαλύπτει ότι κατά κύριο λόγο δεν ενδιαφέρεται για τον περιορισμό της δύναμης, αλλά μόνο για την εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος, ότι και αν αυτό συνεπάγεται. Με την έννοια ότι το δημόσιο συμφέρον σε καμία περίπτωση δεν θα είναι «όμηρος» των ίδιων των νόμων που δημιουργήθηκαν για να το υπηρετούν.¹³ Και το ενδεικτικότερο, ίσως, στο πόσο σημαντικό είναι για τον Locke, το δημόσιο συμφέρον να μπει στο επίκεντρο, είναι πως αν δεν εξυπηρετηθεί σωστά, τότε είναι αυτονόητο πως η εκτελεστική εξουσία υπόκειται στην κρίση του λαού. Μπορεί να

¹³ Fatovic, Clement. "Constitutionalism and contingency: Locke's theory of prerogative." *History of Political Thought* 25.2 (2004): 276-297.

παίρνεται η οποιαδήποτε απόφαση, αλλά η νομιμοποίηση και ο έλεγχός της επέρχεται εκ των υστέρων πάντα, αλλά αυτό μικρή σημασία έχει αν αναλογιστεί κανείς ότι στην έννοια της μετέπειτα νομιμοποίησης και του ελέγχου συμπεριλαμβάνεται και το δικαίωμα ανατροπής της κυβέρνησης.

Προφανώς, όλα τα παραπάνω αποτελούν μία αρχική επεξεργασία της έννοιας της προνομίας, που μπορεί να έχει υποτιμηθεί από πολλούς, αλλά σίγουρα αν «ξαναδιαβαστεί» έχει πολλά να προσφέρει, τόσο για την ανάλυση παρόμοιων συνθηκών, με σημερινούς όρους, όσο και στην κατάδειξη της ιστορικότητας αυτής της έννοιας, η οποία σίγουρα αποτελεί ένα πρόπλασμα αυτού που σήμερα ονομάζουμε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης. Η προνομία θέτει τα θεμέλια, κατά τη γνώμη μου για να μπορέσει ο Schmitt να γράψει λίγα χρόνια αργότερα, πως «κυρίαρχος είναι αυτός που αποφασίζει για την κατάσταση εκτάκτου ανάγκης» και αυτό γιατί δημιουργεί αυτό το εξωνομικό πεδίο δράσης του κυριάρχου. Προσπάθησαν σχεδόν όλοι όσοι ασχολήθηκαν με ζητήματα κρατικής κυριαρχίας και εκτελεστικής εξουσίας να το περιγράψουν, αλλά ο Locke είναι αυτός που έδωσε ορισμό σε αυτό που οι άλλοι προσπαθούσαν απλά να περιγράψουν. Αυτός είναι και ο λόγος που πιστεύω ότι πρέπει να είναι σημείο εκκίνησης της παρούσας εργασίας.

B. Η έννοια της κυριαρχίας στο έργο του Carl Schmitt

1. Η αγωνία για την υπεράσπιση του κυριάρχου

Πριν γίνει η όποια ανάγνωση περί της κεντρικής έννοιας της κυριαρχίας στο έργο του Schmitt, είναι αναγκαίο και χρήσιμο να αποσαφηνιστεί το γιατί τον ενδιαφέρει τόσο πολύ να υπερασπιστεί και να διαφυλάξει, όσο πιο σθεναρά γίνεται, τις εξουσίες και το πεδίο ισχύος του κυριάρχου. Για την επεξήγηση, λοιπόν, αυτής της υπεράσπισης πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή μας προφανώς στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης και το περίφημο άρθρο 48 του Συντάγματος αυτής, αλλά και στη συνολικότερη άποψη και θέση που είχε ο Schmitt περί Συντάγματος και πως αυτό πρέπει να χρησιμοποιείται και να ερμηνεύεται σε κάθε περίπτωση. Η κατανόηση συνεπώς της έννοιας της κυριαρχίας στον Schmitt προκύπτει σε μεγάλο βαθμό και από την κατανόηση της εποχής του και των φόβων που γεννούσαν ορισμένες ιστορικές συνθήκες για έναν συντηρητικό νομικό, όπως ο Schmitt που πίστευε ότι ζούσε «sous l'oeil des Russes» (υπό το βλέμμα των Ρώσων).¹⁴

Δεν θα επικεντρωθώ στο πως έβλεπε ο Schmitt συνολικά την Δημοκρατία της Βαϊμάρης και τα πολιτικά και νομικά συμπεράσματα που κατά καιρούς έχει

¹⁴ Carl Schmitt «The Age of Neutralizations and Depoliticizations», εις Telos, αρ. τευχ. 96, Καλοκαίρι 1993, Απόδοση Μανόλης Αγγελίδης και Αλίκη Λαβράνου.

διατυπώσει για αυτήν την ιστορικά ιδιαίτερη μορφή κράτους¹⁵. Θα εστιάσω την προσοχή μου στο γεγονός πως ο Schmitt μέσα από αυτήν την «ανάπηρη δημοκρατία» έβλεπε την αναδυόμενη μορφή ενός κράτους πρόνοιας, με έντονο το κοινωνικό στοιχείο, που θα μπορούσε να είναι ένας προπομπός για την εμφάνιση των μαζών στο προσκήνιο. Και φυσικά, το σημαντικότερο είναι, πως σε αυτό το νέο πολιτικό πρότυπο κράτους που πήγαινε να καθιερωθεί, αντιλαμβανόταν πως μετά τις οδομαχίες κομμουνιστών και ναζί στους δρόμους του Βερολίνου, ένα από τα δύο αυτά «άκρα» (όπως αυτός πάντα τα εννοούσε) θα επικρατούσε στην πολιτική ζωή της χώρας.

Κύριο μέλημα του λοιπόν από την πρώτη στιγμή ήταν να στραφεί εναντίον των αποπολιτικοποιήσεων και ουδετεροποιήσεων που γεννά αυτό το κράτος πρόνοιας και ο φιλελευθερισμός στο σύνολό του και ταυτόχρονα να διασώσει το γερμανικό κράτος από τον κίνδυνο των δύο άκρων. Και για την εξυπηρέτηση αυτών των στόχων, το κύριο όπλο της επιχειρηματολογίας του Schmitt δινόταν από το ίδιο το Σύνταγμα της Βαϊμάρης, με τις εξουσίες του Προέδρου της Δημοκρατίας και ιδιαίτερα το άρθρο 48, που επέτρεπε στον Πρόεδρο να νομοθετεί με διατάγματα, παρακάμπτοντας την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Ο Schmitt αυτά τα διατάγματα έκτακτης ανάγκης τα έβλεπε, προφανώς, σαν το μέσο με το οποίο θα κατάφερνε να ενώσει στο πρόσωπο του κυριάρχου τη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία, θεωρώντας πως

¹⁵ Ο Heinrich A. Winkler στο βιβλίο του «ΒΑΪΜΑΡΗ, η ανάπηρη δημοκρατία 1918-1933» πολύ έυστοχα έχει επισημάνει πως: «...Ο Carl Schmitt εκπροσωπούσε μία σχολή σκέψης, η οποία καθιερώθηκε με την ονομασία "Συντηρητική Επανάσταση". Ο όρος αυτός διακρίνει τους θιασωτές της από τους παραδοσιακούς συντηρητικούς της εποχής της Βαϊμάρης, η πλειονότητα των οποίων προέκρινε την παλινόρθωση του μοναρχικού καθεστώτος έστω και τροποποιημένου. Τους διακρίνει όμως και από τους λενινιστές επαναστάτες, οι οποίοι ήθελαν να επιτύχουν τον στόχο τους, δηλαδή την αταξική κομμουνιστική κοινωνία, οξύνοντας την πάλη των τάξεων σε διεθνές επίπεδο, μέσω της προλεταριακής επανάστασης και της δικτατορίας του προλεταριάτου. Για τους περισσότερους διανοούμενους της "Συντηρητικής Επανάστασης", ο όρος "επανάσταση" ήταν περισσότερο μεταφορικός και δεν στηριζόταν σε ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα. "Επανάσταση" σήμαινε ριζική αποκοπή από τον αστικό φιλελευθερισμό και τη δυτική δημοκρατία.....»

είναι σημαντικότερο ζήτημα η επιβολή της απόφασης του κυριάρχου και η κατοχή της αληθινής ισχύος, παρά η νομιμότητα αυτή καθ' αυτή.

Είναι προφανές πως το άρθρο 48 και η ερμηνεία που έδωσε ο Schmitt σε αυτό θα γίνουν η «δικλείδα ασφαλείας» για τον κυριάρχο, στον οποίο ο Schmitt έβλεπε τον «φύλακα του Συντάγματος». Θα προχωρήσει σε μία ανάλυση που κρίνει συνεχώς όλα τα ζητήματα ως βαθύτατα πολιτικά και ως τέτοια όλα θα υπάγονται στην απόλυτη αρμοδιότητα του Προέδρου του Ράιχ, ο Πρόεδρος είναι αυτός που αποφασίζει γενικά, βάσει του άρθρου 48 και οι αποφάσεις του, λόγω αυτού του πολιτικού και υπαρξιακού τους χαρακτήρα δεν επιδέχονται νομικούς περιορισμούς.¹⁶ Προσπαθεί τεχνηέντως να επιβάλλει την δική του ερμηνεία για το άρθρο 48, για να μπορεί να κάνει ευρεία και συνεχή χρήση του και μέσου αυτού του άρθρου να «ξεφορτώνεται» όλο το υπόλοιπο Σύνταγμα και τις ελευθερίες που αυτό προσέδιδε, δίνοντας απεριόριστες δυνατότητες στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, παρακάμπτοντας παράλληλα με αυτόν τον τρόπο και την πολυαρχία του κοινοβουλίου.

Ο Schmitt κατά τη γνώμη μου, προσπαθεί να διατυπώσει μία θεωρία περί ισχυρού κυριάρχου (τον οποίο βλέπει στο πρόσωπο του Προέδρου) και ισχυρού κράτους, με κύριο μοχλό το άρθρο 48, κυρίως γιατί πίσω από τους φόβους του για τα δύο «άκρα» και τα φιλελεύθερα κοινοβούλια, ελλοχεύει και ο φόβος για το ίδιο το Σύνταγμα. Θεωρεί πως μία στενά νομική ερμηνεία των Συνταγμάτων, από φιλελεύθερους ή δημοκράτες νομικούς είναι σε θέση να εκμεταλλευτεί κάποιες ελευθερίες και δικαιώματα και να φτάσει στην αμφισβήτηση του ίδιου του Συντάγματος ή διατάξεών του, όπως έγινε στην Βαϊμάρη που πολλάκις είχαν προσπαθήσει να περιορίσουν τις εξουσίες που

¹⁶βλ. Μανόλης Αγγελίδης «Βαϊμάρη: Σύνταγμα και έκτακτη ανάγκη». Στο Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης και οι σημερινές «αναβιώσεις» της, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς – Η Αυγή, 2012, σ. 64-70

έδινε το άρθρο 48 στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Στη βάση αυτή, λοιπόν, προσπαθεί να υπερασπίσει έναν κυρίαρχο που αποφασίζει και δεν περιορίζεται, από την όποια νομική ερμηνεία. Έχοντας, συνεπώς, σαν αφετηρία αυτή την αγωνία και αυτούς του τους φόβους μπορούμε, θεωρώ, εναργέστερα να κατανοήσουμε τη συνολική του θεωρία περί κυριαρχίας. Μια κυριαρχία που θα αποσκοπεί πρώτα και κύρια στην ενότητα στο εσωτερικό της χώρας, για να μπορεί στα μάτια του Schmitt να υφίσταται πάντα ένα ενωμένο έθνος, χωρίς επιμέρους διαιρέσεις.

2. Κυρίαρχος είναι όποιος αποφασίζει για την κατάσταση έκτακτης ανάγκης

Διαβάζοντας κάποιος, οποιοδήποτε από τα έργα του Schmitt, το πρώτο που οφείλει να παρατηρήσει είναι η αμεσότητα της γραφής του. Μία αμεσότητα που υποβάλλει τον αναγνώστη, δημιουργώντας του την εντύπωση ότι ο Schmitt «μιλά τη γλώσσα της πραγματικότητας». Από την εισαγωγική φράση, λοιπόν, την Πολιτικής Θεολογίας διατυπώνει τον ορισμό του για την κυριαρχία, αυτή την κεντρική έννοια σε όλα του τα έργα, που η διασφάλισή της αποτελούσε για αυτόν μέγιστο καθήκον και πρωταρχική ανάγκη, «Κυρίαρχος είναι όποιος αποφασίζει για την κατάσταση έκτακτης ανάγκης...».

Κάνει ξεκάθαρο από την αρχή πως για αυτόν η κυριαρχία, κατ' ουσίαν είναι αχώριστη από την κατάσταση έκτακτης ανάγκης, αφού όπως υποστηρίζει είναι μία «...έννοια οριακή...» και ο ορισμός της «...δεν μπορεί να ερειδεται στην κανονική περίπτωση, παρά σε μία οριακή περίπτωση...».¹⁷ Από αυτόν τον επιγραμματικό ορισμό της κυριαρχίας λοιπόν, ο Schmitt μας έχει ήδη εισάγει στο σύνολο της πολιτικής του σκέψης παρουσιάζοντάς μας, στην ίδια πρόταση, τις δύο λέξεις, που είναι χαρακτηριστικές για τη συνολική φιλοσοφία του: την απόφαση και την εξαίρεση.

Η κυριαρχία, όπως την ορίζει εδώ, κάνει την εμφάνισή της σε «έκτακτες» συνθήκες, και ακριβώς επειδή είναι μία οριακή έννοια δεν αναδεικνύεται σε συνθήκες κανονικότητας. Η ανάλυση αυτή μας παραπέμπει στην πολύ σωστή επισήμανση που έχει κάνει ο Giorgio Agamben, ότι η εξουσία του κυριάρχου στον Schmitt εδράζεται στην εξαίρεση.¹⁸ Για να το εκφράσουμε λίγο διαφορετικά, η δυνατότητα ύπαρξης καταστάσεων εκτάκτου ανάγκης είναι που δημιουργεί και την αναγκαιότητα σύστασης της κυριαρχίας. Γιατί όταν διαταραχθεί η κανονικότητα δεν είναι δυνατόν ένας συντηρητικός νομικός, όπως ο Schmitt να μας αφήσει να εισέλθουμε στην παρανομία, θα υπάρχει ο κυριάρχος που θα μας προστατεύσει από αυτήν την κατάσταση. Αυτή η «εν δυνάμει» διαταραχή και η εξαίρεση φέρνουν στην επιφάνεια τον κυριάρχο και τον καθιστούν αναγκαίο για την πολιτική ζωή ενός κράτους. Ο κυριάρχος αντλεί την πρωτοκαθεδρία του και την απaráμιλλη ισχύ του, βασισμένος επί της ουσίας σε μία δυνατότητα, που μπορεί να μην γίνει πραγματικότητα ποτέ

¹⁷ Schmitt, Carl, Πολιτική Θεολογία, Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας (1922), μτφρ. Παναγιώτης Κονδύλης, ΛΕΒΙΑΘΑΝ, Αθήνα 1994 (σελ. 17)

¹⁸ Ο Agamben έχει υποστηρίξει κυρίως στο έργο του «Κατάσταση εξαίρεσης», αλλά και σε άλλα κείμενά του, ότι το πεδίο του νόμου και της εξουσίας για τον Schmitt είναι η κατάσταση εξαίρεσης (βλ. και τη σχετική ανάλυσή του περί ανομίας), ως μία ζώνη ακαθοριστίας μεταξύ συντακτικής και συντεταγμένης εξουσίας.

και έτσι η εξαίρεσή του αποκτά υπαρξιακό χαρακτήρα και νόημα (είναι ένας κίνδυνος που μπορεί να υπάρξει). Πολύ περισσότερο η εξαίρεση στην πολιτική μετέχει τη θέση που έχει το θαύμα στην θεολογία.

Όπως θα επισημάνει ο Schmitt η εξαίρεση είναι πιο ενδιαφέρουσα από τον κανόνα, γιατί είναι αυτή που αποδεικνύει τα πάντα. Και αυτό γιατί γνωρίζει πολύ καλά πως όλοι οι στοχαστές της εποχής του, ειδικότερα όσοι πρωτοστατούσαν στον χώρο του νομικού θετικισμού εκείνη την εποχή, ήταν φανατικοί υπέρμαχοι και υποστηρικτές της κανονικότητας και της ομαλότητας στην πολιτική ζωή, σπάζοντας ο ίδιος λοιπόν αυτά τα «δεσμά» και τα όρια της κανονικότητας και υποστηρίζοντας ότι υπάρχει κάτι σημαντικότερο από αυτήν (δηλαδή η εξαίρεση) στην ουσία καταφέρνει να αφήσει στο περιθώριο τις απόψεις των σύγχρονών του και να αλλάξει τον τρόπο σκέψης, με τον οποίο έχουν συνηθίσει να λειτουργούν οι νομικοί κύκλοι της εποχής του.

Θεωρώ πως το πραγματικά ανατρεπτικό και επαναστατικό της θεωρίας του και του συνολικού πολιτικού στοχασμού του είναι πως αλλάζει τη μεθοδολογία σκέψης που υπήρχε στο πολιτικό και φιλοσοφικό γίνεσθαι της εποχής του, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί από την αστική διάνοηση. Με τη μεθοδολογία που χρησιμοποιεί μαθαίνει τους πάντες να σκέφτονται «στα άκρα», δηλαδή να στηρίζουν τη σκέψη τους, όχι στην ομαλότητα και το κράτος δικαίου, αλλά στην εξαίρεση και στο κράτος έκτακτης ανάγκης, όπου το δίκαιο μπαίνει στο περιθώριο, γιατί ακριβώς οι κανόνες και οι νόμοι συνολικά είναι λειτουργικοί και χρήσιμοι μόνο μέσα σε μία «κανονικότητα». Όταν τα δεσμά αυτής τη κανονικότητας σπάνε τότε πρέπει να υπάρχει η ισχυρή απόφαση που δεν θα αφήσει τα πράγματα να οδηγηθούν στα άκρα. Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά και ο Π. Κονδύλης «...οι νομικές

κατασκευές των φιλελεύθερων συνταγματολόγων μάταια προσπαθούν να προεκτείνουν τον κανόνα μέσα στην εξαίρεση και μαζί να θάψουν το ποιοτικό στοιχείο της κυριαρχίας κάτω από την ποσότητα της “θεσμικής ομαλότητας”...»¹⁹.

3. Η «υπαρξιακή» απόφαση

Το άλλο πολύ σημαντικό στοιχείο που πρέπει να εξαχθεί από τον ορισμό του Schmitt για την κυριαρχία είναι ότι αυτή είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη και εδράζεται στην απόφαση και όχι σε κάποιον κανόνα, γιατί η έκτακτη ανάγκη γεννά την απόφαση. Άρα αυτομάτως η απόφαση που αναφέρεται στην εξαίρεση έχει μία αυτόνομη αξία και υπερτερεί του κανόνα, αφού είναι «...απόφαση κατ’ εξοχήν...»²⁰ και μία απόφαση μάλιστα, που παράγεται εκ του μηδενός. Και εδώ φυσικά εδράζεται ο περίφημος ντεσιζιονισμός του και η νοσταλγία του για την ισχυρή αποφασιοκρατία που επικρατούσε στην εποχή του *jus publicum Europaeum*, αφού πίσω από κάθε εξουσία και από κάθε κυρίαρχο βρίσκεται μία τελική και απόλυτη απόφαση.

¹⁹ ο.π. Πολιτική Θεολογία, επιλεγόμενα (σελ. 126)

²⁰ ο.π. Πολιτική Θεολογία (σελ. 17-18) «...η απόφαση που αναφέρεται στην εξαίρεση συνιστά απόφαση κατ’ εξοχήν. Γιατί ένας γενικός κανόνας, όπως είναι ο κανονικά ισχύων κανόνας δικαίου, δεν μπορεί ποτέ να συλλάβει μια απόλυτη εξαίρεση και επομένως ούτε να θεμελιώσει πλήρως την απόφαση ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια γνήσια έκτακτη περίπτωση ανάγκης...».

Μία απόφαση που είναι σημαντικότερο να έχει ισχύ και να μην αμφισβητείται, παρά να είναι νόμιμη, γιατί όπως γράφει ο Schmitt «...δεν είναι δυνατόν να ορισθούν επακριβώς τα πραγματικά στοιχεία...για το πότε υφίσταται περίπτωση ανάγκης, ούτε να απαριθμούμε με τη σειρά και ένα-ένα τα όσα επιτρέπεται να γίνουν σε μία τέτοια περίπτωση...».²¹ Γι' αυτό η κυριαρχία στον Schmitt είναι αδέσμευτη και απεριόριστη, γιατί η απόφαση για το πότε συντρέχει περίπτωση έκτακτης ανάγκης ανήκει αποκλειστικά στον κυρίαρχο και δεν υπάρχει νομικός ή συνταγματικός περιορισμός, ούτε και προϋποθέσεις κήρυξης της καταστάσεως εκτάκτου ανάγκης, με αναλυτική απαρίθμηση στοιχείων.

Στη δύναμη επιβολής και στο μονοπώλιο αυτής της έσχατης απόφασης είναι που βλέπει ο Schmitt την συγκρότηση του κυριάρχου και όλη την ουσία της εξουσίας του. Αυτό το μονοπώλιο της απόφασης είναι ο λόγος που τεχνηέντως ο Schmitt αφήνει αναπάντητο το ερώτημα τι θεωρείται «κανονική» κατάσταση και τι «διατάραξη» αυτής της «κανονικής» κατάστασης. Αν έμπαινε σε διατύπωση ορισμών και κωδικοποίηση προϋποθέσεων, για το τι είναι εξαίρεση και πότε πρέπει να αποφασίσει ο κυρίαρχος, αυτόματα όλη αυτή η διαδικασία της λήψης της απόφασης θα έπαιρνε μία νομική και κατ' επέκταση θεσμική μορφή. Αυτό ακριβώς το στοιχείο, όμως, είναι που απαρνείται ο Schmitt, γιατί η δική του εξαίρεση και η απόφαση επί αυτής έχει πολιτική έννοια και σημασία και δεν χρειάζεται την όποια νομική θεμελίωση.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να τονίσουμε το έντονο βουλησιαρχικό στοιχείο που υπάρχει στις διατυπώσεις του Schmitt, αφού όλα εξαρτώνται από τη βούληση του κυριάρχου και δεν υπάρχει κάποια κανονιστική δέσμευση για

²¹ ο.π. Πολιτική Θεολογία (σελ.19)

αυτόν, καθόλου τυχαία, λοιπόν η Hannah Arendt έχει υποστηρίξει ότι ο Carl Schmitt είναι ο «...πλέον ικανός υπερασπιστής της ιδέας της ανώτατης αρχής...», αφού «...παραδέχεται σαφώς ότι πηγή της ανώτατης αρχής είναι η βούληση: ανώτατη αρχή είναι αυτός που βούλεται και διατάσσει...».²² Και με αυτήν την μεθοδολογία είναι που προσπαθεί ο Schmitt να συρρικνώσει όλη την έννοια της κυριαρχίας του, μέσα σε μία και μόνο απόφαση,²³ θεωρώντας πως πολύ πιο εύκολα θα λύσει ο κυρίαρχος όλα τα προβλήματα του κράτους με πολιτικές αποφάσεις, παρά με κανονιστικές συμφωνίες και ορθολογικές συζητήσεις. Κρίνει σκόπιμο να είναι απόλυτα ισχυρές αυτές οι πολιτικές μονάδες που μπορούν να αποφασίζουν εντός του κράτους, γιατί αυτές είναι που σταθεροποιούν όλο το πολιτικό σκηνικό στο εσωτερικό μιας χώρας.

Αφού ο νόμος και το Σύνταγμα δεν μπορούν να προσδιορίσουν τις συνθήκες για την ύπαρξη καταστάσεως εκτάκτου ανάγκης και το μόνο που προσφέρουν είναι η υπόδειξη για το ποιος δρα σε μία τέτοια περίπτωση, τότε είναι αυτονόητο ότι η κυριαρχία μετατρέπεται έτσι σε μία πολιτική πράξη που βρίσκεται έξω από το νόμο²⁴. Για τον Schmitt το «τυπολατρικό» σκεπτικό του νόμου είναι ακατάλληλο για την αποφασιστικότητα που απαιτείται στην περίπλοκη κατάσταση της εξαίρεσης.²⁵ Με αυτή την έμφαση στην αποφασιστικότητα και την αμεσότητα όμως, ο Schmitt αποφεύγει έστω και

²² Hannah Arendt, *Between Past and Future : Six Exercises of Political Thought* [ελλην. έκδοση: *Μεταξύ παρόντος και μέλλοντος*, μτφρ. Γ. Μέρτικας, Λεβιάθαν, 1996], (Νέα Υόρκη: Viking, 1961), σελ. 240, σημ. 21.

²³ Για το βουλευσιαρχικό στοιχείο βλ. και Λαβράνου, Αλίκη. "Κυριαρχία, φυσική κατάσταση και φύση του ανθρώπου στον Τόμας Χομπς και τον Καρλ Σμιττ: παρατηρήσεις πάνω στη σμιττιανή ερμηνεία του Χομπς." *Αξιολογικά* 1 (2006): 161-188.

²⁴ ο.π. *Πολιτική Θεολογία* (σελ.27): «...Η ύπαρξη του κράτους διατηρεί εδώ μια αναμφίβολη υπεροχή απέναντι στην ισχύ του κανόνα δικαίου. Η απόφαση ελευθερώνεται από κάθε κανονιστική πρόσδεση και γίνεται απόλυτη με την κυριολεξία του όρου...όπως στην κανονική κατάσταση το αυτοτελές στοιχείο της απόφασης μπορεί να περιορισθεί στο ελάχιστο, έτσι και στην έκτακτη κατάσταση ο κανόνας εκμηδενίζεται...».

²⁵ Bellamy, Richard, and Peter Baehr. "Carl Schmitt and the contradictions of liberal democracy." *European Journal of Political Research* 23.2 (1993): 163-185.

στοιχειωδώς να αναφέρει κάποιες ελάχιστες εγγυήσεις και περιορισμούς, ώστε να μην καταλήξει η διατύπωσή του για την κυριαρχία να είναι απλά η επιβολή της θέλησης του ισχυρότερου.

4. Φίλος – Εχθρός

Αναλύοντας πιο πάνω την έννοια της απόφασης για τη μεθοδολογία του Schmitt δεν θα πρέπει να παραβλέπουμε ότι στην συνολική πολιτική του φιλοσοφία δεσπόζει, εκτός από την απόφαση για την κατάσταση εκτάκτου ανάγκης και η απόφαση για τη διάκριση ανάμεσα σε φίλους και εχθρούς. Με βάση αυτήν την ιδέα του για την πολιτική γύρω από τη διάκριση μεταξύ «φίλου» και «εχθρού» υποστήριξε ότι όλες οι μορφές της ανθρώπινης σκέψης και δράσης οριοθετούν τη σφαίρα επιρροής τους, μέσω ορισμένων θεμελιωδών διακρίσεων. Έτσι και οι δράσεις του κυριάρχου οριοθετούνται από αυτή τη πολιτική διάκριση.

Το σχήμα φίλος-εχθρός στο Schmitt είναι προφανές πως δεν εγκλωβίζεται ποτέ σε αυτά τα δύο σκέλη, αφού υπάρχει πάντα και ένα τρίτο σκέλος που δεν είναι άλλος από τον κυρίαρχο, ο οποίος θα ορίσει τους φίλους και τους εχθρούς. Το πολιτικό για τον Schmitt είναι η σωστή αναγνώριση τόσο του εχθρού, όσο και του φίλου και εφόσον πάντα ο κυρίαρχος αποφασίζει για

αυτή την αναγνώριση είναι αυτονόητο πως το ζήτημα της κυριαρχίας τίθεται αυτομάτως και στη σφαίρα του πολιτικού. «...Εδώ ο “εχθρός” – και ως εκ τούτου και ο “φίλος” - πρέπει πάντα να νοείται ως ο δημόσιος εχθρός (ή φίλος), ως “ένα σύνολο ανθρώπων που πολεμάει τουλάχιστον εν δυνάμει”, δηλαδή έχει μία πραγματική πιθανότητα να πολεμήσει, και βρίσκεται σε αντίθεση με “ένα αντίστοιχο σύνολο”...».²⁶ Το σχήμα φίλος–εχθρός, λοιπόν παράγει άμεσα τις αναγκαίες ομαδοποιήσεις και οι συγκρούσεις γίνονται σε επίπεδο ευρύτερων συνόλων, δηλαδή τάξεων και ομάδων. «...Η λέξη κλειδί είναι “ομαδοποίηση”, η δραστηριότητα του να συνενώνεται ένα φιλικό “εμείς” και να προσδιορίζονται όσοι θα αντιμετωπιστούν ως αντίπαλοί μας, πράγμα που αμέσως μας λέει ότι οι δύο πόλοι της πολιτικής διάκρισης πρέπει να κατασκευαστούν και ότι αμφότεροι είναι υποχρεωμένοι να μεταβάλλονται συνεχώς...».²⁷

Κάνοντας, όμως, κανείς τη διάκριση φίλου και εχθρού και λαμβάνοντας υπόψη τον καθοριστικό ρόλο του κυριάρχου σε αυτό το σχήμα, (αφού αυτός είναι που θα πείσει τον λαό να αντιμετωπίσει μία άλλη ομάδα και να κινητοποιηθεί εναντίον της), θα εντοπίσει σίγουρα κάποιες σημαντικές αστάθειες στην κατασκευή του Schmitt. Η κυριότερη από τις οποίες είναι, κατά τη γνώμη μου, πως δεν οριοθετεί, έστω στοιχειωδώς, το με ποια κριτήρια θα γίνεται αυτή η διάκριση. Δεν προάγεται ένας τρόπος επίλυσης των διαφόρων οπτικών, για το ποιος είναι ο εκάστοτε εχθρός, αφού σε μία πολιτική κοινωνία υπάρχουν διαρκώς αντικρουόμενα συμφέροντα και αποκλίνουσες αξίες, άρα διαρκώς θα υπάρχουν και εχθροί. Συνεπώς αποφασίζοντας ο κυρίαρχος για

²⁶ Leo Strauss, Benjamin Arditi, Christian J. Emden, Τα όρια του φιλελευθερισμού (Από τον Κάρλ Σμιτ στη Χάνα Άρεντ), μτφ. Γιώργος Μέρτικας, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Ύψιλον/βιβλία 2014 (σελ. 19)

²⁷ ο.π. Τα όρια του φιλελευθερισμού (σελ. 65)

το ποιος είναι ο εχθρός, ταυτόχρονα αποφασίζει και ποιου τα συμφέροντα θα εξυπηρετήσει.

Επίσης οι «εχθροί» σε μερικές περιπτώσεις μπορεί να μην είναι πραγματικοί, αλλά να έχουν κατασκευαστεί από τον κυρίαρχο για τους σκοπούς της πολιτικής εξουσίας ή και για την εξυπηρέτηση του ίδιου του κυρίαρχου. Και φυσικά σε αυτές τις περιπτώσεις δεν υπάρχει καμία πρόβλεψη από πλευράς Schmitt για το πώς αντιμετωπίζονται τέτοιες καταστάσεις που εύκολα μπορούν να μετατρέψουν την τόσο ζωντανή και γόνιμη διάκριση, απλά σε έναν μηχανισμό επιβολής της θέλησης του κυρίαρχου. Κατά τη γνώμη μου σε αυτό που στοχεύει ξεκάθαρα δίνοντας τέτοιες ιδιότητες στον εχθρό είναι να καταφέρει να τον μετατρέψει στα μάτια των μαζών σε έναν εχθρό – Σατανά. Έτσι με αυτόν τον τρόπο στην κοινή γνώμη θα υπάρχει πάντα η αντίληψη ότι εκεί έξω ελλοχεύει το μεγάλο κακό, που δύναται να μας καταστρέψει, άρα πάντα θα έχει νόημα να υπάρχει ένας σταθερός κυρίαρχος που θα εγγυάται την προστασία μας και την ασφάλειά μας. Με αυτή τη δαιμονοποίηση του εχθρού ο κυρίαρχος με τα χαρακτηριστικά που του έχει ήδη προσδώσει ο Schmitt γίνεται απαραίτητος.

Επιπρόσθετα, στην ανάλυσή του ο Schmitt για την απόφαση περί φίλου και εχθρού, επαναλαμβάνει πάλι το ίδιο μοτίβο, όπως και με την απόφαση για την κατάσταση εκτάκτου ανάγκης. Ο κυρίαρχος είναι και πάλι ανεξέλεγκτος, χωρίς νομικούς περιορισμούς και χωρίς προκαθορισμένα κριτήρια για το πότε είναι η στιγμή να αποφασίσει. Έτσι αποκτά τεράστιες υπερεξουσίες, που είναι αδύνατον να ελεγχθούν με οποιονδήποτε τρόπο, με αποτέλεσμα οι αποφάσεις του να αρχίζουν να έχουν λίγο από το παπικό «αλάθητο». Και αυτή η προβληματική του θεώρηση για το αλάθητο του κυρίαρχου ενισχύεται

αν αναλογιστεί κανείς πως δεν ορίζεται πουθενά το αν ο φορέας της κυριαρχίας θα είναι ένας μονάρχης, μία ολιγαρχία ή ένα κοινοβούλιο.

Ακολουθώντας μάλλον τα χνάρια του Hobbes και του Bodin (την άποψη των οποίων, για θέματα κυριαρχίας, φαίνεται να θαυμάζει) δεν προσδιορίζει αν η εξουσία θα είναι επικεντρωμένη σε έναν ή σε λίγους, σε μία τάξη ή σε ένα λαό, απλά αρκείται στο να ορίσει ότι η κυριαρχία εδρεύει σε όποιον αποφασίσει αν υπάρχει κατάσταση εκτάκτου ανάγκης. Και ακριβώς επειδή ο φορέας της κυριαρχίας δεν είναι σταθερός αποδεικνύεται πάντα ότι η κυριαρχία είναι το αποτέλεσμα της δράσης του πολιτικού, δηλαδή της διάκρισης σε φίλους και εχθρούς. Έτσι δίνεται μία πρωτότυπη δυναμική σε αυτή τη διάκριση και συνακόλουθα η έννοια της κυριαρχίας αποκτά μία «ζωντανία» και μία ένταση ξεχωριστή, που την απαλλάσσει από τους όποιους νομικούς ορισμούς και την κάνει καθαρά πολιτική στο σύνολό της. Και αν λάβει κανείς υπόψη του τις ομαδοποιήσεις και το πώς προσεγγίζει τα σύνολα των φίλων και των εχθρών από κοινωνική άποψη, θα καταλάβει αμέσως πως φτάνει πολύ κοντά σε αυτό που με μαρξιστικούς όρους θα λέγαμε πάλη των τάξεων, γιατί η ανάλυσή του σε επίπεδο σχέσεων έχει έντονα ταξικά χαρακτηριστικά, αφού είναι βασισμένη στο έδαφος αναγκαίων ομαδοποιήσεων και συσσωματώσεων.

5. Ο εσωτερικός εχθρός και η εξασφάλιση της ομογενοποίησης

Όπως φάνηκε και από τα παραπάνω ο εχθρός θα προσδιορίζεται πάντα με πολιτικά κριτήρια και κυρίως βάση της απόφασης του κυριάρχου, συνεπώς η ταυτότητά του θα είναι πάντα πολιτική, αφού η διάκριση μεταξύ φίλου και εχθρού ορίζεται ως η κατεξοχήν πολιτική διάκριση. Όσο αυτός ο πολιτικός εχθρός είναι μόνο εξωτερικός το θεωρητικό σχήμα του Schmitt δεν έχει επί της ουσίας κανένα πρόβλημα, αφού η ανακήρυξη του εχθρού θα είναι πάντα εύκολη και ζήτημα κυρίως εξωτερικής πολιτικής. Όταν όμως αρχίζουν να κάνουν την εμφάνισή τους οι ενδοκρατικές αντιθέσεις τότε η ανάλυση του Schmitt προφανώς και χάνει το στοιχείο της κρατικής πολιτικής ενότητας και πρέπει ο κυρίαρχος να προσδιορίσει και τον εσωτερικό εχθρό.

Οι ενδοκρατικές αντιθέσεις και ο πλουραλισμός που αυτές κρύβουν από πίσω τους είναι που διασπούν την πολιτική ενότητα και την ενιαία βούληση στο εσωτερικό μιας χώρας. Πολύ περισσότερο, είναι εμφανές, πως όταν ο Schmitt αναλύει τα περί κυριαρχίας, έχει σαν σταθερή βάση και σαν αξιακή του αφετηρία, το ενιαίο πνεύμα αυτής της κυριαρχίας, που δεν επιδέχεται καμμία πολλαπλότητα και πρέπει πάντα να παραμένει συμπαγής. Από τη στιγμή λοιπόν, που αρχίζουν οι αντιθέσεις στο εσωτερικό ο Schmitt χάνει, με έναν τρόπο, την ουσία της διάκρισης σε φίλους και εχθρούς, που για αυτόν ήταν η ιδέα της ομοιογένειας. Με το να αρχίζουν οι συγκρούσεις και οι αντιθέσεις σημαίνει ότι η ομοιογένεια που απαιτεί ο Schmitt δεν υπάρχει πια και άρα, για να μπορούμε πλέον να μιλάμε εκ νέου για ισχυρή κυριαρχία, είναι αναγκαίο να κτίσουμε ξανά το ισχυρό έδαφος που αυτή πάντα απαιτεί,

δηλαδή την ομοιογένεια. Για την επίλυση, συνεπώς, των εσωτερικών προβλημάτων και την ανακήρυξη του εσωτερικού εχθρού, ο Schmitt θα βασιστεί κατεξοχήν στην ιδέα της ομογενοποίησης και του αποκλεισμού της ετερότητας που γεννά τις αντιθέσεις.

Ενώ είναι υπέρμαχος του δόγματος πως δεν πρέπει να υπάρχουν πόλεμοι εξολόθρευσης, όταν ο πόλεμος είναι εσωτερικός και αφορά την εξασφάλιση της ομογενοποίησης στο εσωτερικό, τότε αυτός, ο εκ των έσω εχθρός, πρέπει να αφανιστεί. Η εξόντωση του εσωτερικού εχθρού είναι αυτή που θα επιφέρει την ομογενοποίηση, που είναι και αυτή που διασφαλίζει την κανονικότητα στο εσωτερικό ενός κράτους και προβάλλει πάντα το ενιαίο πνεύμα της κυριαρχίας προς κάθε αποδέκτη.

Εξάλλου «...δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο κυρίαρχος του Schmitt είναι εξ αρχής διάκονος και φύλακας της ιδέας, και ότι, αντιστρόφως, η ιδέα είναι εκείνη που παρέχει στην κυριαρχία την αξία της.....σε τελευταία ανάλυση λοιπόν εκείνο που ο Schmitt ενδιαφέρεται να περιφρουρήσει δεν είναι άλλο από την "ιδέα": αυτή θέλει να διατηρήσει αμόλυντη, σε απόσταση ασφαλείας από την πολιτική...γιατί η ιδέα δεν μπορεί να είναι αντικείμενο συγκρουόμενων ερμηνειών, οικειοποιήσεων ή διαπραγματεύσεων, μπορεί μόνο να αποκαλυφθεί ή να "αντιπροσωπευθεί"...». ²⁸ Έχοντας το βλέμμα στραμμένο σε αυτήν την ανάλυση και στο τι ενδιαφέρεται να προασπίσει και να αντιπροσωπεύσει ο Schmitt μέσω του κυριάρχου, είναι νομίζω που πρέπει να αναλογιζόμαστε και την έννοια της ομογενοποίησης που έχει καθοριστικό ρόλο, στην εκ θεμελίων σύσταση της ιδέας της κυριαρχίας, ως την έννοια εκείνη που οδηγεί αναπόδραστα στην αναγκαία εξάλειψη της διαφοράς.

²⁸ Ανανιάδης, Γρηγόρης «Ιδέα, απόφαση, πολιτική. Τρία δοκίμια για τον Carl Schmitt», Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2006, σελ. 48-49

6. Η έννοια της κυριαρχίας, ως μορφή απάντησης στο φιλελευθερισμό και τον κομμουνισμό

Αναμφισβήτητα ο Schmitt έχει ξαναδιαβαστεί και επικαιροποιηθεί πολλές φορές τα τελευταία χρόνια και νομίζω ότι ένας από τους βασικούς λόγους για τους οποίους ασκεί τόση μεγάλη γοητεία είναι η υποβλητική και προκλητική του ικανότητα να ασκεί κριτική και να δείχνει τα εσωτερικά ελαττώματα τόσο του φιλελευθερισμού, όσο και του κομμουνισμού, με συχνές ιστορικές αναφορές σε εγχώριο, αλλά και σε διεθνές επίπεδο. Τον ενδιέφερε σε έναν φιλελεύθερο κόσμο, που όμως ζει και «υπό το βλέμμα των Ρώσων» να έρθει σε σύγκρουση με αυτές τις δύο πολιτικές ιδεολογίες, (όπως αυτός τις αναγιγνώσκει πάντα) και σε απάντηση σε αυτές, να δημιουργήσει μία δική του θεωρία περί κράτους και κυριαρχίας. Άρα, θεωρώ ότι ως ένα βαθμό, η κριτική που τους ασκεί είναι ιδιαίτερος χρήσιμη για την καλύτερη κατανόηση της δικής του άποψης για την κυριαρχία, η οποία σαφώς διαμορφώνεται πάνω στην αντίθεση σε αυτές τις δύο ιδεολογίες.

Όσον αφορά τον φιλελευθερισμό, αρχικά, θεωρεί πως οι πολιτικές του ενέργειες έχουν τεθεί στην υπηρεσία των οικονομικών συμφερόντων της αστικής τάξης, υποβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο το κράτος και την πολιτική σε μία ατομικιστική και ιδιωτική ηθική, με αποτέλεσμα αυτά να χάνουν το νόημά τους. Για αυτόν ακριβώς το λόγο είναι σε επιφυλακή για τις εξισωτικές τάσεις και τις αποπολιτικοποιήσεις που γεννά ο φιλελευθερισμός, αφού με την κοινή πίστη στην ηθική σημασία του ατόμου, εντός οποιασδήποτε κοινωνίας,

ενισχύεται και η σημασία του ανταγωνισμού σε όλους τους τομείς της ζωής, ως μέσο για την επίτευξη της αλήθειας και της ευτυχίας. Οι ιδιωτικές λειτουργίες και τα επιμέρους συμφέροντα οδηγούν σταδιακά στην απορρύθμιση, αφού μη δημόσια κοινωνικά δίκτυα, των οποίων η επιρροή αυξάνεται, μπορούν να επηρεάσουν τις δημόσιες αποφάσεις και την ίδια στιγμή να αποφεύγουν κάθε πολιτικό κίνδυνο και ευθύνη. Όλα αυτά είναι που αντιμάχεται ο Schmitt θεωρώντας τα ως πηγή συγκρούσεων και εντάσεων που θα πλήξουν την εξουσία και τη δύναμη του κράτους, υπονομεύοντας παράλληλα και την κυριαρχία.²⁹

Για τον Schmitt οι αποπολιτικοποιήσεις που γεννά η νεωτερικότητα δεν είναι τυχαίες, είναι άμεσο αποτέλεσμα του φιλελευθερισμού και της άρνησης του πολιτικού που τον χαρακτηρίζει, στην προσπάθειά του να βρει ένα ουδέτερο πεδίο στο οποίο θα επιτυγχάνονται συμβιβασμοί και να αναβάλλει τη στιγμή της απόφασης, προτάσσοντας την «αιώνια» συζήτηση, ακριβώς για να απωθείται και το θέμα της κυριαρχίας. Για αυτόν ακριβώς το λόγο το πολιτικό, με την σμιπτιανή πάντα ερμηνεία της διάκρισης σε φίλους και εχθρούς, πρέπει να βγει από την απόκρυψη στην οποία το έχει ρίξει ο φιλελευθερισμός για να μπορέσει σοβαρά να αναμετρηθεί με το ζήτημα του κράτους και της εξουσίας, αφού είναι αδύνατον κατά τον Schmitt το πολιτικό να απωθηθεί και να εξουδετερωθεί και επιπροσθέτως ο φιλελευθερισμός είναι ανήμπορος να τα βγάλει πέρα σε μία εξαιρετική κατάσταση έκτακτης ανάγκης, όπου μόνο μία κυρίαρχη απόφαση μπορεί να θεμελιώσει την πραγματική εξουσία εντός του κράτους.

²⁹ Η κεντρική ιδέα για την κριτική του Schmitt στον φιλελευθερισμό είναι από το άρθρο των Bellamy, Richard, and Peter Baehr. "Carl Schmitt and the contradictions of liberal democracy." *European Journal of Political Research* 23.2 (1993): 163-185, με αποσπασματικές αναφορές δικών τους εκφράσεων, όπως αυτές υπήρχαν διάσπαρτες σε όλο το κείμενο.

Είναι πασιφανές, λοιπόν, ότι η κριτική του Schmitt στο φιλελευθερισμό δεν γίνεται από μία σκοπιά δημοκρατική, ή έστω κάπως προοδευτική. Αντίθετα, η κριτική αυτή παρεκκλίνει σε μία φυγή προς τα πίσω, μία νοσταλγία του ancient regime. Εξάλλου όλα τα έργα του Schmitt διακατέχονται από αυτήν την έντονη νοσταλγία του παλιού, ενός παλιού που για αυτόν θα είναι πάντα πιο αξιόλογο και θα περιλαμβάνει στοιχεία που πρέπει να θαυμάζουμε και να έχουμε σαν αναπόσπαστο δείκτη μας και πυξίδα μας για τα μελλούμενα. Το ισχυρό κράτος με τον ισχυρό κυρίαρχο αποτελεί για τον Schmitt τον αντίποδα του φιλελεύθερου «κράτους δικαίου» και γενικότερα των κοινοβουλευτικών ή δημοκρατικών πολιτευμάτων³⁰.

Από την άλλη πλευρά τώρα, η θεωρία του Schmitt είναι μία μορφή απάντησης και στον μαρξισμό και όπως επισημαίνει η Αλίκη Λαβράνου «...είναι μία απάντηση που διαφέρει ουσιαστικά από άλλες αστικές απαντήσεις κατά το ότι δεν ξεκινά από τις δυνατότητες ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης...αλλά πολύ περισσότερο από την αποτυχία αυτών των μηχανισμών ενσωμάτωσης και τη διάλυση της πολιτικής ενότητας...».³¹ Στην ουσία αυτό που λέει ο Schmitt στους Ρώσους αντιπάλους του είναι πως προσπαθούν μανιωδώς να ξεφύγουν από το κράτος και να φτάσουν στην πολυπόθητη αταξική κοινωνία και το μαρξισμό του κράτους, αλλά το μόνο που κατάφεραν είναι να δημιουργήσουν «...ένα κράτος το οποίο είναι περισσότερο και εντονότερα κρατικό απ' ότι ήταν ποτέ το κράτος ενός απολυταρχικού

³⁰ Γενικότερα η όλη θεώρηση του Schmitt είναι σαν να βλέπει τον κοινοβουλευτισμό σαν ένα πεδίο πόλωσης και αναταραχής, που είναι αδύνατον να δράσει προς το συμφέρον της κρατικής και πολιτικής ενότητας, που τόσο ενδιαφέρει τον ίδιο.

³¹ Schmitt, Carl, Η έννοια του πολιτικού, μετάφραση - εισαγωγή Αλίκη Λαβράνου, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2009 (σελ. 24)

φεουδάρχη, του Φιλίππου του ΙΙ, του Λουδοβίκου του ΧΙΥ ή του Φρειδερίκου του Μεγάλου...». ³²

Τονίζοντας τις ανεπάρκειες του ρώσικου παραδείγματος ο Schmitt φτάνει σε μία ανάλυση, ειδικά μέσα από τη διάκριση φίλος–εχθρός, εκ των πραγμάτων ταξική. Εκεί για παράδειγμα που ο μαρξισμός θα έλεγε τάξεις και θα τις εννοούσε βάσει ενός ιστορικού και οικονομικού διαχωρισμού, ο Schmitt φτάνει από την εντελώς αντίθετη κατεύθυνση και τονίζει πως πάλι έχουμε να κάνουμε με τάξεις (φίλος – εχθρός, με τις αναγκαίες ομαδοποιήσεις), αλλά με τάξεις που προσδιοριστούν με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο από τον κυρίαρχο. Στην ουσία δεν βασίζονται οι ταξικές του ομαδοποιήσεις σε κάποιο κριτήριο, απλά στην αποφασιστικότητα του κυρίαρχου. «...Έτσι, ενώ ο Marx από τη διάγνωση του ταξικού χαρακτήρα της αστικής κοινωνίας και του αστικού κράτους συνήγαγε το θάνατο του κράτους και τη δημιουργία μιας αταξικής κοινωνίας όχι ως το εγωιστικό συμφέρον μιας τάξης, αλλά ως το γενικό συμφέρον, ο Schmitt από την ίδια ακριβώς διάγνωση συμπεραίνει, με την ίδια καθαρότητα, ότι το κράτος είναι τότε μόνο κράτος, όταν παραμένει ταξικό...». ³³

Από την κριτική που ασκεί τόσο στον φιλελευθερισμό, όσο και στον μαρξισμό, είναι σίγουρο ότι ο Schmitt αυτό που στην ουσία φοβάται είναι ο κοινοβουλευτισμός και ο πλουραλισμός που αυτός παράγει στους κόλπους του. Κάτι τέτοιο υποτάσσει και υποβιβάζει τον κυρίαρχο και την εξουσία του, άρα και τις θεμελιώδεις πολιτικές αποφάσεις που είναι χρέος του κυρίαρχου να λαμβάνει και για τη πολιτειολογία του Schmitt είναι η ίδια η ουσία της πολιτικής. Για τον Schmitt κάθε κοινωνία απαιτεί πάντα να μπορεί να ληφθεί

³² ο.π. «Η εποχή των ουδετεροποιήσεων και των αποπολιτικοποιήσεων».

³³ ο.π. «Εισαγωγή της Α. Λαβράνου στην έννοια του πολιτικού», σελ. 24

μία κυρίαρχη απόφαση, αλλά αυτές οι δύο πολιτικές ιδεολογίες έχουν σαν βάση την αναβολή, ή ακόμα χειρότερα την αποτροπή, αυτής της απόφασης. Για αυτό εξάλλου και τις απορρίπτει, γιατί στο δίλλημα συζήτηση και αξιολόγηση των θέσεων ή άμεσες και κυρίαρχες αποφάσεις, ο Schmitt θα επιλέγει πάντα το δεύτερο και σαφώς για αυτόν τα κοινωνικά συμφέροντα δεν θα πρέπει να έχουν κανένα λόγο στη διαμόρφωση των αποφάσεων.

7. Γιατί τελικά το έργο του Carl Schmitt είναι τόσο σημαντικό, ή πως πρέπει να τον διαβάζουμε..

Διαβάζοντας κάποιος Schmitt θα καταλάβει πολύ γρήγορα, ότι εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με έναν απλό στοχαστή, ο οποίος αναγιγνώσκει την εποχή του και πραγματεύεται ζητήματα και έννοιες που έχουν να κάνουν με αυτή. Εδώ βρισκόμαστε αντιμέτωποι με έναν θεωρητικό που θέλει να πει τα πράγματα με το όνομά τους, ώστε το πραγματικό και αυτό που ζούμε κάθε φορά να κατανοηθεί και αποδεικτικά, στη δομή του και στα συστατικά που εμπεριέχει και να μην μείνουμε απλά στη φαινομενολογία του. Και πολύ περισσότερο, όταν κατανοηθεί και τεκμηριωθεί να μην γίνει απλά μία ακόμη «ανάγνωση» της πραγματικότητας με διαφορετικούς όρους, αλλά να

χρησιμοποιηθεί με τέτοιο τρόπο η όποια ανάλυση για να μπορέσει να παράγει πρακτικά αποτελέσματα.

Αυτή η «πλευρά» του Schmitt, είναι που τον κάνει ένα θεωρητικό που σε μαθαίνει όχι μόνο να σκέφτεσαι, αλλά και να πράττεις, γιατί η σκέψη μόνο τότε είναι χρήσιμη, όταν υποστασιοποιείται. Υπό αυτήν πάντα την άποψη, θεωρώ, πως και ο ίδιος με το έργο του κατάφερε να πράξει κάτι πολύ σημαντικό, μιας και κατόρθωσε να κάνει τους πάντες, όταν στοχάζονται να χρησιμοποιούν το δικό του μεθοδολογικό κανόνα σκέψης. Το μεθοδολογικό κανόνα που λέει ότι πρέπει να «σκεφτόμαστε στα άκρα». Τεχνηέντως και πολύ μεθοδικά έβαλε τους πάντες, από τα δεξιά, όπως ήταν λογικό, μέχρι τα αριστερά (τα πολύ αριστερά), να «χορεύουν» στο δικό του ρυθμό, που δεν ήταν άλλος από αυτόν της εξαίρεσης και της καταστάσεως εκτάκτου ανάγκης. Έτσι και η θεωρία του περί κυριαρχίας, βασίστηκε πάνω σε αυτήν την μεθοδολογία και κατόρθωσε να «επιβάλλει» σε όλους τους μετέπειτα στοχαστές, που ασχολήθηκαν με την έννοια της κυριαρχίας, να συμπεριλαμβάνουν αναγκαστικά στα έργα τους και ένα κομμάτι για το τι γίνεται στις έκτακτες συνθήκες, γιατί πρακτικά είναι οριακά αδύνατο να προσπεράσεις τα ζητήματα που έθεσε ο Schmitt. Κατάφερε με άλλα λόγια να γίνει απαραίτητος και οι ορισμοί του άκρως σημαντικοί και απροσπέλαστοι και το έργο του να προβάλετε ως κεντρικό σημείο αναφοράς τόσο με τη θετική όσο και με την αρνητική έννοια.

Για να γίνει, στις μέρες μας, ο Schmitt «χρήσιμος», θεωρώ πως πρέπει να ξεπεράσουμε τις κλασσικές του αναγνώσεις (δηλαδή αυτές της παραδοσιακής συντηρητικής γερμανικής βιβλιογραφίας ή αυτή των Ιταλών μαρξιστών της Νέας Αριστεράς) και να φτάσουμε σε μία προσέγγιση που θα διαφυλάττει και

θα αναπτύσσει όλες τις πλευρές της σκέψης του, που μπορούν να γονιμοποιηθούν και να αξιοποιηθούν από εμάς. Ίσως να στρέψουμε την ερμηνεία του σε μία κατεύθυνση που αυτός μπορεί να μην αναγνώριζε ή και να μην ήθελε ποτέ. Είναι σημαντικό να πάρουμε αρκετά από αυτόν τον συντηρητικό Γερμανό θεωρητικό, αφήνοντας έξω, κατά τη γνώμη μου, την τελεολογία τη πολιτικής του σκέψης και διευρύνοντας προς μια πιο ριζοσπαστική κατεύθυνση τους πολιτικούς του ορισμούς.

Στην σύγχρονη πολιτική φιλοσοφία, εξάλλου, δεν έχει κανένα νόημα να δεχτούμε άκριτα την μονόπλευρη ανάλυσή του σε μία σειρά ζητημάτων, το σημαντικό είναι η ανασκευή των επιχειρημάτων του, όπως ήδη τόνισα και πριν. Επίσης κάτι εξίσου προωθητικό θα ήταν και η ανάγνωση από την πλευρά μας, για το πώς όλοι αυτοί στους οποίους ο Schmitt άσκησε κριτική χρησιμοποίησαν τον Schmitt για να εξελίξουν την δική τους πολιτική επιχειρηματολογία. Για παράδειγμα είναι άξιο λόγου το πώς ο φιλελευθερισμός σαν πολιτική θεωρία, χρησιμοποίησε και ενσωμάτωσε ως ένα σημείο την κριτική που του έγινε από τον Schmitt. Κατάφερε να ανασκευάσει τον Schmitt και να υιοθετήσει πτυχές της θεωρίας του, χωρίς αυτό να είναι εξωτερικά εμφανές. Υπό αυτήν την έννοια επισκεύασε με έναν τρόπο τις αδυναμίες του και προσαρμόστηκε στην κριτική που του έγινε.

Αυτά και άλλα πολλά θα μπορούσαν να είναι μερικές από τις αφετηρίες για το πώς ξαναδιαβάζουμε το Schmitt και σε τι μπορεί να είναι χρήσιμος, γιατί σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε αδιάκριτα να τον ταυτίσουμε με τα έργα και τις ημέρες των Ναζί και να τον πετάξουμε στον Καιάδα (σαν ένα άλλο «ανάπηρο» παιδί). Όπως έχει άλλωστε πει και ο ίδιος για τον εαυτό του, στη δίκη της Νυρεμβέργης : «Αν με θεωρήσετε υπεύθυνο για τον Χίτλερ, τότε θα

πρέπει να θεωρήσετε και το Ρουσσώ υπεύθυνο για τους Ιακωβίνους». Με αυτό πάντα σαν προϋπόθεση, έχουμε πολλά ακόμα να μάθουμε από τον Schmitt, με τη λογική ότι για να παράγουμε κάτι ποιοτικά ανώτερο από τα έργα του θα πρέπει πρώτα να τον «διασχίσουμε».

Γ. Συνοψίζοντας το έργο του John Locke και του Carl Schmitt και θέτοντας νέα ερωτήματα για την έννοια της κυριαρχίας, υπό συνθήκες εξαίρεσης

1. John Locke και Carl Schmitt

Αναμφίβολα, και ο John Locke αλλά και ο Carl Schmitt, ήταν δύο στοχαστές πρωτοπόροι για την εποχή τους, που ζώντας μέσα σε πολέμους, επαναστάσεις και εν εν γένει «εύθραυστες ισορροπίες» μπόρεσαν να προσφέρουν πολλά τόσο σε φιλοσοφικό, αλλά και σε νομικό και πολιτικό επίπεδο. Και φυσικά, αυτοί οι τόσο έντονοι καιροί, είναι που κάνουν και τους δύο να έχουν μία απίστευτη αμεσότητα στη γραφή τους. Τα κοινά τους σημεία και το κοινό τους λεξιλόγιο δεν είναι καθόλου τυχαία κατά τη γνώμη μου. Και οι δύο με διαφορετικό τρόπο ο καθένας υπήρξαν στρατευμένοι, όχι με όρους πολιτικής στράτευσης, αλλά με την έννοια ότι μέσα από τα έργα τους μετέδιδαν πάντα ένα σαφές πολιτικό μήνυμα και οι εν γένει θεωρήσεις τους, ποτέ δεν ήταν μόνο φιλοσοφικές ή μόνο νομικές, πάντα είχαν και ένα πολιτικό στίγμα, με άμεσο σχολιασμό των γεγονότων που ταλάνιζαν την χώρα στην οποία ζούσε και έγραφε ο καθένας.

Θεωρώ σαν κοινή παραδοχή και των δύο, για να αρχίσουν να μελετούν την εξαίρεση και να γράφουν για αυτήν, είναι πως ο νόμος είναι αδύνατον να τα προβλέψει όλα και πάντα θα υπάρχει μία «ιδιαιτέρη» κατάσταση που θα

χρήζει άμεσης επέμβασης. Στο παράδειγμα του Locke βέβαια αυτή η παραδοχή, μοιάζει σαν μία απλή αδυναμία του νόμου και του Συντάγματος, που ο κυρίαρχος έρχεται να «θεραπεύσει», γιατί ακριβώς οι νόμοι δεν μπορούν να αλλάζουν συνεχώς, προσθέτοντας ή αφαιρώντας, προκειμένου να προλαβαίνουν τα γεγονότα και τις ανάγκες των πολιτών. Θεμελιώδης άλλωστε καθήκον του κυρίαρχου είναι το δημόσιο συμφέρον, πάνω σε αυτό το καθήκον άλλωστε εδράζεται και η προνομία.

Από την άλλη πλευρά το παράδειγμα του Schmitt είναι εντελώς διαφορετικό. Για αυτόν «...κάθε δίκαιο είναι “δίκαιο ορισμένης κατάστασης”...»³⁴, υπό αυτήν την έννοια σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης το δίκαιο παραμερίζεται και το ρόλο του παίρνει ο κυρίαρχος που αποφασίζει. Για τον Schmitt το δημόσιο συμφέρον είναι μία έννοια που δεν τον απασχολεί άμεσα, για αυτόν σημασία έχει η πολιτική ενότητα και η ισχυροποίηση του κράτους, αυτός είναι ο ρόλος της όποιας κυρίαρχης εξουσίας.

Έχει πολύ ενδιαφέρον κατά τη γνώμη μου μία φράση του Schmitt στην *Πολιτική Θεολογία*, «...Για τη διδασκαλία του Locke, εμποτισμένη καθώς ήταν από το πνεύμα του κράτους δικαίου και για τον ορθολογιστικό 18^ο αιώνα, η κατάσταση έκτακτης ανάγκης ήταν κάτι το ασύμμετρο....»³⁵. Αυτή ακριβώς φαίνεται να ήταν και η κριτική του, στο πώς όριζαν την εξαίρεση και τη σημασία της, θεωρητικοί πριν από αυτόν. Για αυτούς η εξαίρεση είναι κάτι ασύμμετρο, ενώ αντίθετα για τον Schmitt η εξαίρεση είναι ίσως το «συμμετρικότερο» σημείο της πολιτικής του σκέψης, σε αυτήν έγκειται η ουσία της κρατικής κυριαρχίας, η εξαίρεση είναι αυτή που εμπνέει και όχι ο κανόνας.

³⁴ ο.π. Πολιτική Θεολογία, σελ.29.

³⁵ ο.π. Πολιτική Θεολογία, σελ.29.

Το σημαντικότερο στοιχείο της «διαφωνίας» Locke και Schmitt είναι πως ο μιν πρώτος βλέπει την εξουσία σαν ένα καταπίστευμα που εναπόκειται στα χέρια του κυριάρχου για την υπεράσπιση του δημοσίου συμφέροντος, ενώ ο δεύτερος ενδιαφέρεται για την απόφαση αυτή καθ' αυτή και όχι για το περιεχόμενό της³⁶. Ο Schmitt ενδιαφέρεται μέσω της εξαίρεσης να κατασκευάσει ένα ισχυρό κυρίαρχο, ικανό να υπερασπιστεί το έθνος και ικανό να πατάξει τον κατακερματισμό που γεννά ο κοινοβουλευτισμός, καμμία σχέση δεν έχει με τις απόψεις του Locke που πρρασπαθεί να φέρει τις μάζες και τις δικές τους ανάγκες, στο «προσκήνιο», (κρατώντας κάτι βέβαια και από το παλιό σύστημα). Ο Locke χωρίς να ευαγγελίζεται κάτι φοβερά ανατρεπτικό και χωρίς ο κυρίαρχος να απωλέσει οποιοδήποτε από τα κυριαρχικά δικαιώματά του, πρρασπαθεί να σκιαγραφήσει μία εξουσία για τις ανάγκες του συνόλου των πολιτών. Σε πλήρη αντίθεση ο Schmitt εξηγεί πως αυτή η θεώρηση γεννά τον πλουραλισμό και άρα άμεσα και τα φιλελεύθερα κοινοβούλια που απεχθάνεται, έτσι πρρασπαθεί με κάθε τρόπο η αντιπρσώπευση του λαού να βασίζεται σε ένα και μόνο άτομο, με όρους πρρασπικής αφεντίας, που θα αποκλείει οποιοδήποτε είδος κοινοβουλευτικής εκπρσώπησης, που οδηγεί στον κατακερματισμό.

Ο Locke δεν κατασκευάζει την εξαίρεση, πρρασπαθεί να σταθεί στην κανονικότητα και η ουσία της σκέψης του εδράζεται στην ομαλότητα. Σε πλήρη αντίθεση ο Schmitt «...μας υπενθυμίζει.....πως κάτω από την κρούστα κάθε “ομαλότητας”, ακόμη και της “δημοκρατικής”, σιγοκαΐνε ή κοχλάζουν δυνάμεις στοιχειακές, που κάποτε εκρήγνυνται, καταπίνοντας όσους επαΐρνονταν για τον “ρεαλισμό” τους, πως όποιος θέλει να κατανοήσει

³⁶ ο.π. Η έννοια του πολιτικού, εισαγωγή Αλίκη Λαβράνου, σελ. 19.

βαθύτερα τους κοινωνικούς μηχανισμούς δεν πρέπει να στέκεται στο “φυσιολογικό”, αλλά να διαγνώθει σε πόση έκταση και ένταση ο κανόνας κατασκευάζεται εν όψει της εξαίρεσης, υπό το κράτος της προσδοκίας και του φόβου της, και πως οι νομικές κατασκευές των φιλελεύθερων συνταγματολόγων μάταια προσπαθούν να προεκτείνουν τον κανόνα μέσα στην εξαίρεση και μαζί να θάψουν το ποιοτικό στοιχείο της κυριαρχίας κάτω από την ποσότητα της “θεσμικής ομαλότητας”...»³⁷.

2. Γενικευμένη εξαίρεση

Με σημερινούς όρους πλέον, αυτό που έχει μία σημασία, να εντάξουμε κυρίως στην προβληματική μας, γύρω από την εξαίρεση είναι το κατά πόσο πρέπει η διάρκειά της να είναι αόριστη ή όχι. Σήμερα είναι πρόδηλο πως η κατάσταση εξαίρεσης που αρχικά νοούνταν ως ένα προσωρινό μέτρο, προορισμένο να αντιμετωπίσει ένα έκτακτο συμβάν, έγινε η κανονική μορφή και πολύ περισσότερο έγινε μία τεχνική διακυβέρνησης³⁸. Με αυτή τη λογική η επιβολή της εξαίρεσης μπορεί να αναφέρεται από την αντιμετώπιση περιθωριοποιημένων κοινωνικών κατηγοριών (π.χ. από τους μετανάστες χωρίς χαρτιά έως τους έγκλειστους στο Γκουαντάναμο) έως αυτό

³⁷ ο.π. Πολιτική Θεολογία, Επιλεγόμενα, σελ. 126.

³⁸ Αυτή η θεώρηση πως η εξαίρεση σήμερα είναι μία τεχνική διακυβέρνησης, απαντά στα περισσότερα από τα έργα του Giorgio Agamben, αλλά και άλλων σύγχρονων θεωρητικών και διανοούμενων.

που συμβαίνει σε πολλές αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες σήμερα: η βία που καταργεί κάθε έννοια κοινωνικού κράτους, τα αντισυνταγματικά νομοθετήματα, η ένταση των πρακτικών επιτήρησης και ελέγχου, οι παραλλαγές της αντιπρομοκρατικής νομοθεσίας, διεθνώς, ως πλευρές ενός καθεστώτος εξαίρεσης. Σήμερα είναι συγκεκριμένες οι περιπτώσεις που επιβάλλεται η εξαίρεση συνολικά σε ένα κράτος και αυτό «ως όλον» τίθεται σε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης. Αντίθετα, βλέπουμε να υπάρχουν συνθήκες εξαίρεσης ανά περίπτωση ή ανά ομάδα, χωρίς συνολικά ένα κράτος να βρίσκεται σε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης.

Βλέποντας κανείς σήμερα τέτοια παραδείγματα, σαφώς αναρωτιέται, για τη διάρκεια που πρέπει να έχει μία κρατική δράση πέραν της νομιμότητας. Καθημερινά οι συνθήκες εξαίρεσης υπάρχουν παντού γύρω μας και τείνουν να γενικευτούν σε πολλές περιπτώσεις. Το πιο επικίνδυνο και παράδοξο αυτού του φαινομένου, όμως, είναι ότι τείνουν και να συνηθιστούν από ένα πολύ μεγάλο κομμάτι κόσμου. Αλήθεια ποιος αμφιβάλλει για την εγκληματική αντιμετώπιση των κρατουμένων στο Γκουανταναμο και όχι μόνο (σε όλες τις φυλακές υψίστης ασφαλείας και στα περίφημα λευκά κελιά) ή για την αγριότητα και απανθρωπιά με την οποία αντιμετωπίζονται πρόσφυγες και παράνομοι μετανάστες, διεθνώς, οι οποίοι στην πλειονότητά τους είναι έγκλειστοι σε στρατόπεδα συγκέντρωσης;

Κανείς δεν αμφιβάλλει για τις παράνομες συνθήκες κράτησης αυτών των ανθρώπων, το θέμα είναι πως με το πέρασμα του χρόνου, αυτές οι «εξαιρετικές» αντιμετώπισεις κάποιων ομάδων γίναν ο κανόνας. Αυτές οι μορφές εξαίρεσης πέρασαν στα «νομότυπα» εδάφη της κανονικότητας, ως μία δικαιολογημένη πράξη της κρατικής κυριαρχίας, που πλέον δεν

αμφισβητείται, πολλώ δε μάλλον δεν ανατρέπεται. Και αυτή η μορφή διακυβέρνησης καθόλου δεν προβληματίζει, καθώς σε πολλές περιπτώσεις τα όρια μεταξύ κανονικότητας και εξαίρεσης γίνονται όλο και περισσότερο δυσδιάκριτα. Έτσι με αυτόν τον περίεργο τρόπο η εξαίρεση μετατρέπεται σε κανόνα.

Η μεγαλύτερη ίσως απόδειξη για αυτό το καθεστώς γενικευμένης εξαίρεσης που περιγράφω είναι οι περιπτώσεις των αντιτρομοκρατικών νομοθεσιών και τα διάφορων ειδών «έκτακτα» μέτρα για την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας, διεθνώς. Αρχής γενομένης από την επίθεση στις Η.Π.Α., στις 11 Σεπτεμβρίου 2001, σε μία σειρά κρατών, ψηφίστηκαν δαιδαλώδεις αντιτρομοκρατικοί νόμοι, που παρουσιάστηκαν στις περισσότερες περιπτώσεις σαν κρατικές αποφάσεις, εναντίον του εχθρού. Με όρους του Carl Schmitt θα έλεγε κανείς πως από την 11^η Σεπτεμβρίου και μετέπειτα ήταν σαν αναγνωρίστηκε, ξαφνικά, από πολλά κράτη το ποιος είναι ο «εχθρός» και άρχισε η αντιμετώπισή του, με κάθε λογής τρόπο, σε μια έντονη προσπάθεια περιχαράκωσης και «δαιμονοποίησής» του. Οι έκτακτες εξουσίες που δώθηκαν στον Πρόεδρο των Η.Π.Α. τον νομιμοποίησαν σε τέτοιο βαθμό, που έκανε «προληπτικούς πολέμους», χωρίς να προκαλέσει τη διεθνή κατακραυγή και πολύ περισσότερο χωρίς κάποιος να τον σταματήσει.

Και όχι μόνο συναντάμε την απόλυτη συσσωμάτωση φίλου–εχθρού, αλλά με θεολογικούς σχεδόν όρους, ο «εχθρός» δαιμονοποιείται (όπως ακριβώς και στο Schmitt, όπου με θεολογικούς όρους ο εχθρός μετατρέπεται στο απόλυτο κακό) παίρνει το πρόσωπο ενός ισλαμιστή–τρομοκράτη και με την εδραίωση αυτής της εικόνας του «εχθρού» παγιώνεται ένα καθεστώς εξαίρεσης (μέσω αντιτρομοκρατικών νομοθεσιών) που δεν ενοχλεί κανέναν, ή

και αν ενοχλεί, σε κάθε περίπτωση είναι νόμιμο. Ο φόβος για τον άγνωστο «εχθρό» που κατασκευάστηκε για την εδραίωση της ασφάλειας και της ειρήνης, παγώνει παράλληλα και το «φίλο», που στην περίπτωσή μας δεν είναι άλλος από τις σύμμαχες «πολιτισμένες» δυτικές δυνάμεις, δημιουργώντας μία σχέση έντασης και μια πολεμική, που αντίστοιχά της δεν είχαμε ξαναδεί.

Το οξύμωρο είναι πως σε χώρες, όπως η Ελλάδα, που ουδέποτε δέχθηκαν κάποιο τρομοκρατικό χτύπημα (ούτε υπήρξαν και υποψήφιοι στόχοι επιθέσεων, άλλωστε), οι εν λόγω αντιτρομοκρατικές νομοθεσίες ψηφίστηκαν και εφαρμόστηκαν, με πλήρη αυταρχικοποίηση των κατασταλτικών μηχανισμών και την τρομοϋστερία να κρατεί πολύ καλά και εδώ. Για έναν «εχθρό» μακρινό και εν πολλοίς «κατασκευασμένο», μία σειρά από «ουδέτερες» χώρες δέχθηκαν να πετάξουν στον «κάλαθο των αχρήστων» τη νομοθεσία τους και να θεσπίσουν μία σειρά από νόμους που νομιμοποιούσαν μία σειρά έκτακτων και εξαιρετικών μέτρων στα χέρια της εκτελεστικής εξουσίας. Για αυτόν ακριβώς το λόγο, υποστηρίζω πως η εξαίρεση, στις μέρες μας είναι άκριτα γενικευμένη, χωρίς να συναντά, τις περισσότερες φορές ιδιαίτερες κοινωνικές και πολιτικές αντιστάσεις. Είναι πάμπολλα τα παραδείγματα όπου η κυρίαρχη εξουσία συσσωματώνει απίστευτα εύκολα «φίλους και εχθρούς», μέσα από ένα ιδιότυπο ιδεολογικό καταιγισμό και με αυτό τον τρόπο εδραιώνει την κυριαρχία της πιο σθεναρά.

Αντί επιλόγου

Κλείνοντας την παρούσα εργασία θα προσπαθήσω να υπερασπιστώ την περίφημη φράση του Schmitt πως η κυριαρχία είναι μία έννοια «οριακή» και για την καλύτερη κατανόησή της θα πρέπει όντως να την μελετούμε υπό το πρίσμα της εξαίρεσης. Η κυριαρχία εμφανίζεται, με άλλα λόγια, με όλο της το μεγαλείο σε συνθήκες κρίσης.³⁹ Όχι γιατί σημασία έχει η εξαίρεση και όχι ο κανόνας, αλλά επειδή η εξαίρεση περιέχει τόσο έντονα συγκρουσιακά χαρακτηριστικά που «φωτίζουν» κατά τη γνώμη μου, το ρόλο του κυριάρχου, εναργέστερα. Για να το σχηματοποιήσω θα έλεγα πως η κυρίαρχη απόφαση για την κήρυξη της καταστάσεως εκτάκτου ανάγκης και την άρση του νόμου, στηρίζεται στον ίδιο το νόμο, που είναι εκεί και εξακολουθεί να υπάρχει, γιατί ακριβώς αυτή η απόφαση είναι καθόλα νόμιμη. Σε αυτό το παράδοξο εδράζεται όλη η εξουσία του κυριάρχου, σε μία κανονικότητα που την αναιρεί, αλλά παρ' όλα αυτά τη διατηρεί.

Όπως πολύ σωστά έχει επισημάνει ο Carl Schmitt, παρά το γεγονός ότι η εξαίρεση παραμένει έξω από το δίκαιο, η απόφαση σχετικά με την εξαίρεση έχει έναν αδιαμφισβήτητο χώρο μέσα στο συστηματικό νομικό – λογικό υπόβαθρο, δεν είναι κάτι ξένο. Μάλιστα υποστηρίζει ότι είναι το ίδιο το θεμέλιο της έννομης τάξης, επειδή αποφασίζει πότε ισχύει και πότε δεν ισχύει ο νόμος. Γιατί είναι ο κυριάρχος που αποφασίζει τις πιο βασικές συνθήκες, υπό τις οποίες ο νόμος μπορεί να λειτουργήσει. Έτσι όταν ο κυριάρχος λέει ότι ο νόμος δεν εφαρμόζεται, είναι και αυτό νόμος.⁴⁰ Η εξαίρεση ποτέ δεν μπορεί να έχει μία καθαρά εξονομική μορφή. Ακριβώς επειδή η εξαίρεση πάντα

³⁹ ο.π. Ιδέα, απόφαση, πολιτική, Τρία Δοκίμια για τον Carl Schmitt, σελ.31

⁴⁰ McQuillan, Colin. "The real state of emergency: Agamben on Benjamin and Schmitt." *Studies in Social and Political Thought* 18 (2011): 96-108.

ακροβατεί μεταξύ πολιτικής και δικαίου, μεταξύ κυριαρχίας και Συνταγμάτων, για αυτό ακριβώς «...παρουσιάζεται ως η νόμιμη μορφή αυτού που δεν δύναται να έχει νόμιμη μορφή...»⁴¹.

Αυτό που κατά τη γνώμη μου πρέπει να μένει από τις αναγνώσεις για την κατάσταση εκτάκτου ανάγκης, δεν είναι το κατά πόσο αυτή είναι μία νομική ή μία πολιτική έννοια. Καλώς έχει απασχολήσει μία σειρά από νομικούς, συνταγματολόγους και λοιπούς στοχαστές, αλλά το ουσιαστικότερο ερώτημα παραμένει το σε ποια κατεύθυνση θα χρησιμοποιείται από την εκάστοτε εξουσία και για την εξυπηρέτηση ποιων συμφερόντων. Όπως προανέφερα και στην εισαγωγή της παρούσας εργασίας δεν μπορεί να γίνει μία αναλυτική απαρίθμηση των συνθηκών που επιβάλλουν την εξαίρεση. Κάτι τέτοιο δεν θα είχε απολύτως κανένα πρακτικό αποτέλεσμα, αφού κανένας νομοθέτης δεν μπορεί να προβλέψει αναλυτικά όλες τις μελλοντικές καταστάσεις, ούτε και τα Συντάγματα και οι νόμοι του κράτους μπορούν να αλλάζουν από τη μια μέρα στην άλλη.

Το μόνο ίσως που θα είχε μία σημασία είναι ότι όποιος αποφασίζει για την κατάσταση εκτάκτου ανάγκης (δηλαδή η εκάστοτε κυβέρνηση και εν γένει η εκτελεστική εξουσία) θα υπόκειται σε έλεγχο. Έναν έλεγχο που θα αποσκοπεί πρώτα και κύρια σε χρονικό περιορισμό της εξαίρεσης, γιατί αυτή δεν μπορεί να εφαρμόζεται επ άπειρον, αλλά ακόμη και εαν χρειάζεται να επιβληθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα, να υπάρχει τακτικός έλεγχος των προϋποθέσεων. Πέρα από αυτόν του είδους τον έλεγχο βέβαια, θα πρέπει να υπάρχει και ένας έλεγχος ουσιαστικός, όχι επί «αυθαίρετων εννοιών», όπως λ.χ. η εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος που χρησιμοποιεί ο John Locke στο

⁴¹ ο.π. Κατάσταση Εξαίρεσης..., Agamben, Giorgio, σελ. 12.

παράδειγμα της προνομίας. Και αυτό γιατί έννοιες όπως το δημόσιο συμφέρον είναι και αυτές δεκτικές ερμηνείας, τόσο από νομικής, όσο και από πολιτικής απόψεως (το συμφέρον ποιών;, υπάρχει ενότητα συμφερόντων;, κλπ.).

Το ουσιαστικό είναι πως μπορεί να είναι ο κυρίαρχος αυτός που αποφασίζει για την κατάσταση εκτάκτου ανάγκης, αλλά η επιβολή αυτής της εξαίρεσης από τον κανόνα δεν είναι μια τεχνική διακυβέρνησης και σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να χρησιμοποιείται ως τέτοια. Από αυτό βγαίνει τόσο το συμπέρασμα της μη μονιμότητας της εξαίρεσης, όσο και ένα άλλο συμπέρασμα, πως πρέπει η εξαίρεση να μην χρησιμοποιείται εναντίον συγκεκριμένων ομάδων ή τάξεων για τα συμφέροντα της κυριαρχίας. Τούτο σημαίνει πως κοινωνικές ομάδες, όπως οι μετανάστες είναι ανεπίτρεπτο να ζουν όντως σε καθεστώτα εξαίρεσης, με πλήρη άρση των δικαιωμάτων τους, σε πολλές περιπτώσεις. Υπό αυτήν την έννοια είναι πολύ σημαντικό αυτό που τονίζει ο Agamben πως «...ο σύγχρονος ολοκληρωτισμός...μέσω της κατάστασης εξαίρεσης, ενός κατά νόμον εμφυλίου πολέμου επιτρέπει τη φυσική εξόντωση όχι μόνο των πολιτικών αντιπάλων, αλλά και ολόκληρων κατηγοριών πολιτών που για κάποιο λόγο δίνουν την εντύπωση ότι δεν μπορούν να ενσωματωθούν στο πολιτικό σύστημα...».⁴²

Κλείνοντας, θεωρώ πως μία προσεγμένη χρήση της εξαίρεσης, σαν συνθήκη, αλλά και σαν πολιτική πρακτική είναι αναγκαία. Κατανοώντας ότι η «κυρίαρχη απόφαση» δεν μπορεί να παραμεριστεί από την πολιτική κοινωνία, θεωρώ πως γνώμονας για την υλοποίησή της θα πρέπει να είναι ποια συμφέροντα εξυπηρετεί. Πολύ περισσότερο να υπάρχει μηχανισμός

⁴²ο.π. Κατάσταση εξαίρεσης, σελ. 13

ανατροπής αυτής της κυρίαρχης απόφασης, όταν αυτή τείνει να γίνει απλά «τυραννική». Επίσης είναι κατά τη γνώμη τόσο από νομικής, όσο και από πολιτικής άποψης, ανεπίτρεπτο να γίνεται περιπτώσιολογική χρήση της εξαίρεσης, όπως προανέφερα, χωρίς να υπάρχει συνολική κήρυξη ενός κράτους σε καθεστώς εκτάκτου ανάγκης. Η εξαίρεση μέσα στην κανονικότητα γίνεται μία συνηθισμένη εικόνα σε όλο σχεδόν το δυτικό κόσμο και τείνει αυτή η «εξαίρεση της εξαίρεσης» να μην ενοχλεί και να μην προκαλεί αντιδράσεις. Αυτό που σε τελευταία ανάλυση, πρέπει να είναι κάθε φορά το διακύβευμα είναι το περίφημο “necessitas legem non habet” (η ανάγκη νόμους δεν γνωρίζει) και πόσο «επικίνδυνη» μπορεί να γίνει μία ανάγκη που δεν αναγνωρίζει κανένα νόμο.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

- Latino, Carlo. "'Potentia' as 'potestas' An interpretation of modern politics between Thomas Hobbes and Carl Schmitt." *Philosophy & Social Criticism* 36.2 (2010): 231-252
- Bellamy, Richard, and Peter Baehr. "Carl Schmitt and the contradictions of liberal democracy." *European Journal of Political Research* 23.2 (1993): 163-185.
- Corbett, Ross J. "The Extraconstitutionality of Lockean Prerogative." *The Review of Politics* 68.03 (2006): 428-448.
- Dyzenhaus, David. "'Now the Machine Runs Itself': Carl Schmitt on Hobbes and Kelsen." *Cardozo Law Review* 16 (1994)
- Fatovic, Clement. "Blurring the Lines: The Continuities Between Executive Power and Prerogative." *Md. L. Rev.* 73 (2013): 15.
- Fatovic, Clement. "Constitutionalism and contingency: Locke's theory of prerogative." *History of Political Thought* 25.2 (2004): 276-297.
- Frye, Charles E. "Carl Schmitt's Concept of the Political." *The Journal of Politics* 28.04 (1966): 818-830
- Hampsher-Monk, Iain. "A History of Modern Political Thought: major political thinkers from Hobbes to Marx." (1992).
- Hannah Arendt, *Between Past and Future : Six Exercises of Political Thought* [ελλην. έκδοση: Μεταξύ παρόντος και μέλλοντος, μτφρ. Γ. Μέρτικας, Λεβιάθαν, 1996], (Νέα Υόρκη: Viking, 1961)

- Locke, John Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβερνήσεως: δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας, εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια Π. Κιτρομηλίδη, Αθήνα: Εκδ. ΠΟΛΙΣ 2010
- Leo Strauss, Benjamin Arditi, Christian J. Emden, Τα όρια του φιλελευθερισμού (Από τον Κάρλ Σμιτ στη Χάννα Άρεντ), μτφ. Γιώργος Μέρτικας, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Ύψιλον/βιβλία
- McQuillan, Colin The real state of emergency: Agamben on Benjamin and Schmitt." *Studies in Social and Political Thought* 18 (2011): 96-108.
- Schmitt, Carl, «The Age of Neutralizations and Depoliticizations», εις *Telos*, αρ. τευχ. 96, Καλοκαίρι 1993, Απόδοση Μανόλης Αγγελίδης και Αλίκη Λαβράνου
- Schmitt, Carl, Πολιτική Θεολογία, Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας (1922), μτφρ. Παναγιώτης Κονδύλης, ΛΕΒΙΑΘΑΝ, Αθήνα 1994
- Schmitt, Carl, Η έννοια του πολιτικού, μετάφραση - εισαγωγή Αλίκη Λαβράνου, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2009
- Schmitt, Carl, Σχετικά με τα τρία είδη της νομικής σκέψης, μετάφραση – εισαγωγή – σχόλια Χάρης Παπαχαλαράμπος, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2009
- Schmitt, Carl. *Dictatorship*, translated by Michael Hoelzl & Graham Ward, Polity Press, 2014
- Sinner, Aaron. "Placing Prerogative Outside the Constituion." *Twin Cities Review of Political Philosophy*: 44.

- Winkler, Heinrich «Βαϊμάρη, Η ανάπηρη δημοκρατία, 1918-1933», μετάφραση Άντζη Σαλαμπάση, εκδ. ΠΟΛΙΣ, Αθήνα 2011
- Wolin, Richard. "Carl Schmitt The Conservative Revolutionary Habitus and the Aesthetics of Horror." *Political Theory* 20.3 (1992): 424-447
- Αγγελίδης, Μανόλης «Βαϊμάρη: Σύνταγμα και έκτακτη ανάγκη». Στο Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης και οι σημερινές «αναβιώσεις» της, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς – Η Αυγή, 2012
- Ανανιάδης, Γρηγόρης «Ιδέα, απόφαση, πολιτική. Τρία δοκίμια για τον Carl Schmitt», Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2006
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης «ΕΙΣΑΓΩΓΗ στη Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως, η πολιτική σκέψη του John Locke ως ερμηνευτικό πρόβλημα: III. Το πολιτικό πρόσωπο του John Locke», Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ, 2010.
- Λαβράνου, Αλίκη. "Κυριαρχία, φυσική κατάσταση και φύση του ανθρώπου στον Τόμας Χομπς και τον Καρλ Σμιττ: παρατηρήσεις πάνω στη σμιπτιανή ερμηνεία του Χομπς." *Αξιολογικά* 1 (2006): 161-188
- Στυλιανού, Άρης «Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου», Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ, 2006.
- Ψυχοπαίδης, Κοσμάς «Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη», Εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα 2010.